

UN CÀNON DE LA MISSA DEL SEGLE XIV EN ROMANÇ

FACULTAD DE TEOLOGÍA “SAN VICENTE FERRER”
SERIES
MONUMENTA ARCHIVORUM VALENTINA
VIII

**UN CÀNON DE LA MISSA
DEL SEGLE XIV EN ROMANÇ**

**ESTUDI I EDICIÓ DE LA VERSIÓ
DE GUILLEM ANGLÉS
(ACV, Ms. 169)**

Antoni Ferrando Francés
Facultat de Filologia. Universitat de València

Xavier Serra Estellés
Facultat de Teologia de València

València 2007

Coordinador de la Series *Monumenta Archivorum Valentina*:
Xavier Serra Estellés

Confección de originales: SIPTEL
(Servicio de Informática y Publicaciones de la Facultad de Teología de Valencia)
Trinitarios, 3. 46003 Valencia. Tel. 96 3155803
E-Mail: siftel@retemail.es

IMPRESO EN ESPAÑA

I.S.B.N.: 978-84-95269-34-8

DEPÓSITO LEGAL: V. 5.182-2007

ARTES GRÁFICAS SOLER, S.L. – LA OLIVERETA, 28 – 46018 VALENCIA

NOTA PRÈVIA

El present treball és una versió ampliada i revisada per a aquesta sèrie Monumenta Archivorum Valentina del contingut del llibre d'Antoni Ferrando i Xavier Serra, que, amb el títol La traducció valenciana de la Missa del segle XIV. Estudi i edició de la versió de Guillem Anglés (ACV, Ms. 169) i amb pròlegs del rector Francisco Tomás i de l'arquebisbe Agustín García-Gasco, van publicar conjuntament la Universitat-Estudi General i l'Arquebisbat de València l'any 2003, com a homenatge al papa Alexandre VI, fundador de la Universitat valentina, artífex de l'elevació de la diòcesi de València al rang d'arxidiòcesi (promulgada el 1492, a petició seua, pel papa Innocenci VIII) i primer arquebisbe d'aquesta, en el 500 aniversari de la seua mort. Amb aquesta nova edició pretenem difondre entre el clero i el laicat més interessat en qüestions litúrgiques el treball exegetic i catequetic que el dominic valencià Guillem Anglés (c. 1300-1368) va realitzar en la seua Expositio de Ordine Misse i, de manera particular, editar i analitzar la seua Exposició breu gramaticalment en romanç del Cànon, inserida en el susdit manuscrit de l'Arxiu de la Catedral de València (Ms. 169).

En relació al llibre esmentat, n'hem enriquit el contingut gràcies a les ressenyes –consignades en la Bibliografia–, cartes, presentacions i observacions que ens han dedicat o fet arribar molts col·legues de diversos àmbits, als qui volem manifestar des d'ací la nostra gratitud i el nostre reconeixement. Per a nosaltres ha estat de nou un plaer no solament haver pogut posar en comú i contrastar al llarg de tot el treball els nous coneixements adquirits sobre els diversos vessants de l'obra, sinó també haver realitzat una revisió total de la transcripció del Cànon anglesià en romanç a la llum de l'original. Això ens ha permés comentar algunes de les observacions fetes, corregir petits lapsus, reconsiderar alguna proposta de transcripció i de reconstrucció textual, i fer alguna esmena tipogràfica. A fi que el lector de l'edició del 2003 puga conèixer els resultats d'aquesta revisió, els indiquem tot seguit:

- pàgina 31, línia 8: Pomareda no és “Pomaroda”, com llegeix Pernarnau, sinó “Pomareda”, tal com indicaren encertadament Villanueva, Viage... (1804, 136), i Olmos, Catálogo... (1943, 127), i es pot comprovar en el facsímil de la p. 53 i, amb més claredat, a l'original, f. 112;

- p. 34, l. 8: *encara que s'havia indicat que est fiendum pel correcte est sciendum és la transcripció que Mateu Rodrigo (1999, 114) havia copiat de Sanchis Sivera, ara s'ha advertit així: fiendum [sic per sciendum]; la transcripció pròpia que vam donar d'aquest sintagma (p. 47, l. 3) és, òbviamment, est sciendum;*
- p. 40, l. 20: *precepti és ací un error mecanogràfic nostre pel correcte preceptis, tal com vam transcriure en tots els altres casos (p. 137 i 168);*
- p. 42, l. 24: *in ista pars és una evident distracció nostra per in ista parte;*
- p. 42, nota 26, l. 2: *pluris aliis nominibus pel correcte pluribus aliis nominibus és un error del copista, que ara s'adverteix així: pluris [sic per pluribus];*
- p. 43, l. 9: *terdecim és la lliçó correcta d'un mot que en els textos medievals apareix indistintament com a terdecim o tredecim; òbviamment, en aquest cas, significa 'tretze', ja que tot seguit indiquem que l'autor es refereix a les "tretze accions" que realitza el celebrant;*
- p. 64, l. 14: *recto és un error mecanogràfic nostre pel correcte recte, tal com vam transcriure a l'edició del Cànon (p. 139, última línia);*
- p. 131, l. 17-18: *s'han eliminat les reconstruccions "los cels, ço és a dir, aquest orde que és appellat cels" i "los trons", a la vista del text corresponent de l'Expositio (f. 45): "hic per [...] celi intelligitur infimus ordo supreme jerarchie qui dicitur troni [...] quia [...]";*
- p. 138, nota 34: *la nota s'ha reformulat així: "Repeteix al marge esquerra, tallat parcialment per la relligadura: [se]guex-se enaprés";*
- p. 141, l. 9: *s'ha corregit o per e en el sintagma "HAJES MERCÉ O REMENBRE'T";*
- p. 153, nota 98: *s'ha esmenat "Sobreescrit" per "En el marge esquerra";*
- p. 155, l. 8: *s'ha substituït "in mei memoriam" per "in mei memoria[m]";*
- p. 165, l. 21, i p. 166, l. 4: *s'ha corregit "companya" per "companyia";*
- p. 168, l. 2: *s'ha substituït "De sopte lo prevere diu, e-enaprés seguex-se" per "De sopte lo prevere diu:" i s'ha remés la resta, que apareix en roig al ms. i que no sembla pertinent ací, a una nova nota;*
- p. 173, l. 10: *s'ha corregit "sic" per "sit".*

INTRODUCCIÓ

Entre els tresors bibliogràfics que es conserven a la biblioteca de l'Arxiu Capitular de la Seu de València (ACV) destaca un còdex del segle XV, el Ms. 169, que reproduïx una *Expositio de Ordine Misse*, composta cap a mitjan segle XIV pel dominic valencià Guillem Anglés (c. 1300-1368). Aquest tractat teologicocatequètic no tindria molt més interès que altres coetanis, de semblant estructura i finalitat, si no fos perquè l'autor ens forneix unes informacions utilíssimes per a l'estudi de la història eclesiàstica i de la litúrgia a València i, sobretot, perquè, amb el seu propòsit de fer assequible el contingut del ritu eucarístic a tots “aquells preveres qui gramaticalment no entenen lo Cànon”, ens n'ofereix una traducció i una explicació glossada en el romanç del regne de València, l'*Exposició breu gramaticalment en romanç del Cànon* (f. 113),¹ úniques en tot l'àmbit lingüístic catalanesc fins a l'època contemporània.

Més encara, a pesar de no ser “la més antiga traducció del Cànon de la Missa” en una llengua romànica, com hipotèticament apuntava Miquel Batllori (1989, 446), ja que Alfons X de Castella (1252-1284) n'havia incorporat una en castellà al *Setenario* (ed. Morreale, 1962),² la d'Anglés és la primera que es documenta com a versió bilingüe llatí-romànica i com a ordinari quasi complet de la celebració eucarística. És així mateix la primera que no procedeix d'un àmbit cortesà, com és el cas de l'alfonsina, sinó d'un context eclesiàstic i escolar, ja que es gestà al si de la càtedra de Teologia de la Seu de València. De fet, és el primer testimoni històric del Cànon de la missa propi de la Seu valentina, que mantingué plena vigència fins que el papa Pius V (1566-1572), també dominic, decretà, el 1570, la unificació del ritual eucarístic per a tota l'Església llatina (Mortier, 1921, I: 32).

Tot i que un bon nombre d'historiadors i erudits valencians dels segles XVI, XVII i principis del XVIII, com Pere Anton Beuter, Francesc

¹ Amb la cometa (') indiquem el verso del foli del Ms. 169 de l'ACV objecte del present estudi. D'ara en avant adoptarem aquesta convenció per a referir-nos al verso dels folis. Per tant, l'absència de cometa n'indica el recto.

² Aquesta obra enciclopèdica, distribuïda en set parts –d'ací el títol–, totes de temàtica religiosa, fou la gènesi de la *Primera Partida*, del rei Alfons. Iniciada pel seu pare, Ferran III (1217-1252), la completà el rei Savi al poc temps del seu accés a la corona castellana.

Diago, Gaspar Escolano, Josep Agramunt i Francesc Ortí i Figuerola havien donat compte del tractat d'Anglés (vegeu *infra* nota 5), el primer historiador que el va descriure codicològicament fou l'insigne dominic valencià fra Josep Teixidor i Trilles (1694-1775) al seu *Necrologio* (Biblioteca Universitària de València, Ms. 931, 96), de c. 1740. Teixidor destaca que és “obra de mucha erudición”, escrita en “lengua valenciana”. En la seua descripció, publicada per Vicent Ximeno (1747, 12), s'han basat pràcticament tots els tractadistes posteriors que s'han ocupat de l'obra d'Anglés. Encuriosit per la presència del vulgar, Jaume Villanueva anotà en el seu famós *Viage literario a las iglesias de España* (1804, II: 135-136) que havia “copiado la traducción valenciana del Cónon que va adjunta”, però no en va publicar el text. Altres erudits valencians del segle XX, particularment Josep Sanchis Sivera (1909, 246-247) i Ramon Robres (1971, 41-44), han insistit en l'interés de la versió i fins n'han reproduït alguns fragments. En concret, Robres (1971, 44) subratlla la raresa de l'ús del vulgar, en aquest cas la “lengua valentina”, en un tractat teologicocatequètic anterior al concili Vaticà II. No en tenia notícia, fins que nosaltres li ho vam comunicar, el prestigiós liturgista benedictí de Montserrat dom Alexandre Olivari, que, en conèixer l'existència de la versió, no va dubtar a qualificar-la d’“important, excepcional”.³

A més del seu interès litúrgic, catequètic i historicolingüístic, l'*Expositio de Ordine Misse*, d'Anglés, és un magnífic exponent de la cultura teològica que irradiaven, a mitjan segle XIV, el convent dels dominics –seu de l'actual Capitanía General de València– i la Catedral del cap i casal del Regne. Gràcies a figures com la de Guillem Anglés podem explicar-nos millor el context intel·lectual que permeté l'aparició entre nosaltres d'excel·lents teòlegs i escriptors com Vicent Ferrer (c. 1350-1419), Antoni Canals (1350-c. 1417) o Francesc Eiximenis (c. 1327-1409) i, ja al segle XV, l'eclosió espiritual i literària que reflecteixen, per citar només alguns exemples, els famosos tractats teològics de Francesc de Pertusa i de Jaume Peres, les profundes poesies d'Ausiàs March i les brillants hagiografies i traduccions d'obres d'espiritualitat realitzades per Joan Roís de Corella, Isabel de Villena i Miquel Peres. Tot això sense perdre de vista que aleshores dos valencians il·lustres, Alfons de Borja (1378-1458) i Roderic de Borja (1431-1503), bisbes de València, arribaren a ocupar la càtedra de sant Pere, com a Calixt III (1455-1458) i com a Alexandre VI (1492-1503), respectivament, i que, anteriorment, un aragonés vinculat a la nostra ciutat i

³ Carta a Antoni Ferrando de 12-12-01.

canonge de la Seu valentina, Pero Martines de Luna, havia estat papa avinyonés amb el nom de Benet XIII (1394-1417).

El nostre propòsit, ara i ací, és oferir una edició filològica i anotada del text bilingüe del Cànon de la missa de Guillem Anglés, precedida d'una notícia breu de l'*Expositio de Ordine Misse* i d'un estudi sobre la biografia de l'autor i sobre l'estructura, les fonts, la llengua i la transmissió de la seua *Exposició* en romanç. I, fidels a l'esperit didàctic de Guillem Anglés, tanquem el treball amb l'edició de la traducció continuada del Cànon i amb un glossari bàsic, destinat a facilitar la comprensió del text.

I

GUILLEM ANGLÉS I EL SEU TEMPS

1. EL CONTEXT HISTÒRIC: L'ARROMANÇAMENT DE LA MISSA EN L'EDAT MITJANA

És ben sabut que, fins al concili Vaticà II (1962-1965), l'església romana utilitzà el llatí com a llengua de la celebració eucarística. A diferència de les esglésies orientals (grega, copta, etiòpe, maronita, melquita, etc.), que adaptaren la seua litúrgia a la llengua dels nous pobles cristianitzats, l'església d'Occident optà per l'ús del llatí com a única llengua litúrgica. De fet, el llatí continuà sent la llengua de tota l'alta cultura als països romànics durant la baixa edat mitjana, quan ja s'havien consolidat literàriament les principals llengües romàniques. Ateses aquestes circumstàncies i l'estructura centralitzada de l'església llatina, difícilment podia haver optat Roma per una altra llengua litúrgica i teològica que no fos el llatí. Tanmateix, els moviments reformistes apareguts en terres occitanes al segle XII i estesos després a França, al nord d'Itàlia i a la Corona d'Aragó trobaren en el romanç el vehicle lingüístic idoni per a difondre millor el seu missatge. És així com van aparèixer en occità les primeres traduccions del Nou Testament i d'alguns llibres del Vell Testament.

Com a contraofensiva davant l'evangelisme radical dels valdesos i càtars, la jerarquia catòlica impulsà l'homilètica i la literatura piadosa i moral en vulgar, però prohibí la circulació de la Bíblia entre els laics, fins i tot entre els religiosos, encara que fos en llatí. L'article 14 del concili provincial de Tolosa, de 1229, no sols vedava als laics de posseir qualsevol llibre bíblic, a excepció del *Salteri* (i això sempre que fos en llatí), sinó que prohibia “praemissos libros habeant in vulgari translatos”. El concili provincial de Tarragona, de 1235, presidit pel rei Jaume I, a més de prohibir a tots els vassalls de la Corona d'Aragó de tenir els textos bíblics “in romancio”, estén la interdicció als religiosos, prova evident que també s'hi havien difós. Però, a pesar d'aquests entrebancs, l'interés per la versió de la Bíblia en vulgar persistia i traduccions d'algunes parts del text sagrat, especialment del Nou Testament, devien circular entre certs sectors eclesiàstics. Sense aquelles primeres versions fragmentàries de la Bíblia, difícilment podríem explicar-nos la rica literatura homilètica del segle XIII, basada en l'explotació dels textos bíblics, i, encara menys, la iniciativa de sant Lluís, rei de França (1226-1270), d'encarregar la traducció completa del llibre sagrat. Una iniciativa que, prenent per model la

versió francesa, s'estengué ràpidament a altres països. Així, Alfons X el Savi i el nostre rei Alfons el Liberal (1285-1291) l'imitaren pocs anys després.

Com a alternativa a la difusió de la Bíblia, considerada, en mans d'altri, possible font d'inspiració de moviments herètics, la jerarquia eclesiàstica començà, des del segle XIII, a potenciar entre els fidels la catequesi doctrinal no sols en llatí sinó en vulgar. Així, Ramon d'Avinyó, bisbe de Lleida, ordenava, el 1325, que cada parròquia “habeat in latina et vulgari lingua articulos fidei, precepta Decalogi, sacramenta Ecclesiae” (Lladonosa, 1954, 39). La vulgarització dels textos bàsics de la fe i de la litúrgia es feia ben sovint per mitjà del gènere anomenat *expositio*, que consistia a explicar un text frase per frase i paraula per paraula. Entre la literatura catequètica més difosa figuraven les *expositiones* d'alguns dels textos utilitzats en la missa, com ara el *Confiteor*, el *Gloria*, el *Credo*, el *Sanctus*, l'*Agnus Dei* i, no cal dir-ho, el *Pater noster*. Les *expositiones* sobre el Cànon, que podem datar, si més no, des dels temps de Carlemany, eren destinades només als preveres i s'expressaven invariablement en llatí. L'escassa formació de la major part del clergat impedia que els preveres arribessin a conèixer amb profunditat el significat teològic del Cànon de la missa. D'ací la proliferació d'*expositiones* en llatí sobre el Cànon, sobretot a partir del segle XII.

Fou sobretot en temps del papa Innocenci III (1198-1216) quan s'adoptaren mesures destinades a preservar el rigor litúrgic de la celebració eucarística i començaren a formular-se els anomenats *pericula* en què poden trobar-se els preveres en celebrar missa, entre els quals el de no pronunciar ni entendre bé el Cànon. Així, el 1200, Hubertus Canturiensis, bisbe de Londres, publica un decret en què mana que les paraules del Cànon siguin pronunciades amb claredat i distintament, perquè d'altra manera el celebrant incorreria en greu perill “per al cos i per a l'ànima”. Tasca no gens fàcil, per tal com una part del clero era quasi analfabeta, sobretot, però no únicament, en llatí.⁴ De cap a 1250 és el *Tractatus super missam* (ed. G. Sölch, Aschendorff 1940), d'Hug de Saint-Cher, inserit en el seu *Speculum Ecclesiae*, on s'insisteix també en els esmentats *pericula*, tal com podem llegir amb més facilitat en la versió catalana, *Espill de la Santa Esgleya. Libre apellat Speculum Ecclesie, so és a dir, espill o mirall de*

⁴ Situacions com la que visqué el capítol de la Catedral de Calahorra el 1280, a l'hora d'elegir bisbe, en què, segons l'acta de l'elecció, no firmaren quatre dels canonges presents per no saber de lletra, no devien ser una anècdota aïllada (ARNAU, 2004, 372).

la Santa Hesgleya qui és sobre la Missa, publicada a Càller (Sardenya), el 1493. I teòlegs com sant Tomàs d'Aquino no deixaren de recordar l'obligació dels preveres de comprendre la part canònica de la missa.

L'actuació i la influència de l'orde de sant Domènec fou decisiva per al millorament de la formació teològica i cultural del clergat llatí d'Occident als segles XIII i XIV. Li devem, sens dubte, l'impuls decisiu en el procés de fixació de les cerimònies de la litúrgia eucarística, fruit del qual fou la compilació de l'*Ordinarium iuxta ritum sacri Ordinis Fratrum Predicatorum* (1246), que, com bé va advertir Jungmann, va tenir una considerable repercussió més enllà de l'àmbit de l'orde dominicà.

En el cas del regne de València, no és irrellevant assenyalar ací que dos dels bisbes de la ciutat que més s'involucraren en la unificació de la litúrgia i en l'adopció de mesures per a garantir una bona instrucció del clergat local, fra Andreu d'Albalat (1248-1276) i fra Ramon Despont (1291-1312), pertanyien a l'orde del Predicadors. I, en concret, cal destacar que fou Andreu d'Albalat qui instituí i sufragà l'escola de Gramàtica de la Seu de València. Fruit d'aquest mateix impuls fou la creació de la càtedra de Teologia de la Seu valentina, que, com veurem, fou instituïda el 1345 pel bisbe Ramon Gastó (1312-1348), a instàncies de Guillem Anglés. Pocs anys després, el nostre frare dominicà redactava l'*Expositio de Ordine Misse* i, com a derivació natural d'aquesta, l'*Exposició breu gramaticalment en romanç del Cànon*.

El caràcter especialment sagrat i immutable del Cànon no afavoria la seua traducció als vulgars, tot i que al segle XIII ja havien adquirit una certa maduresa literària les grans llengües romàniques occidentals. Les primeres versions del Cànon en romanç són prou posteriors a les de la Bíblia i, segons hem apuntat ja, sembla que només es donen en cercles cortesans, fora de l'àmbit eclesiàstic, i encara amb entrebancs. Almenys, no tenim dades, al llarg de tota la baixa edat mitjana, que ens permeten arribar a una conclusió diferent. Ben al contrari, hi ha testimonis que indirectament avalen aquella hipòtesi. Així, pareix ser que Blanca de Navarra (1331-1398), segona muller de Felip de Valois, rei de França, tractà de fer-se traduir al francès un missal complet, però el treball de la versió fou "laissé à parfaire, pour ce que on dit qu'il n'est pas expedient de translater tel livre, en especial le saint Canon" (Combaluzier, 1968, 144). En tot cas, podria haver estat realitzada al segle XIV una versió francesa del Cànon, hipotèticament atribuïda a Jean de Vignay (Combaluzier, 1968), que ens ha arribat gràcies a una còpia de la darrereria del XV, el Ms. français 180, de la Bibliothèque Nationale de París.

Per això sorprén, dins el panorama eclesiàstic medieval, la iniciativa de fra Guillem Anglés de dur a terme, “a instrucció et informació” dels preveres, una traducció i una exposició o explicació en vulgar del Cànon. La traducció d'Anglés s'integra en un tractat específic sobre la missa i pretén no sols facilitar la comprensió literal del text, sinó també la de la seua dimensió teològica. S'emmarca, per tant, en un context i en uns propòsits ben diferents dels que guiaren Alfons X a incorporar una versió del Cànon al *Setenario*. La versió alfonsina, que forma part d'una mena d'enciclopèdia de la fe i la moral cristianes, és purament erudita, ja que es limita a una traducció literal del Cànon i de les rúbriques destinades a l'oficiant. En canvi, fra Guillem Anglés, en fer la traducció i exposició en romanç del Cànon, no fa sinó complir el mandat del capítol general de l'orde dels Predicadors de la província d'Aragó, celebrat a Saragossa el 1309, segons el qual els lectors i vicelectors (o substituïts) de Sacra Teologia havien d'impartir la doctrina teològica d'acord amb les orientacions de sant Tomàs d'Aquino, de tal manera que qui no ho fes així s'exposava a ser sancionat pel Provincial de l'orde i, en casos greus, pel Mestre General, circumstància que es va donar, per exemple, en el teòleg dominicà Joan de París, a l'inici del segle XIV (Arnau, 2004, 373). De fet, Guillem Anglés comença el seu tractat *De expositio de Ordine Misse* amb aquestes paraules: “Est sciendum quod expresse est determinatio sanctorum doctorum specialiter sancti Thome quod presbiter qui non intelligit totum Canonem gramaticaliter [...] peccat mortaliter et celebrat in condempnatione[m] anime sue”.

Les precaucions davant la possibilitat de traduir el Cànon derivaven en bona part del criteri de preservar-ne, tant com fos possible, la fidelitat textual i l'ortodòxia. Aquestes precaucions contribueixen a explicar l'absència, en l'edat mitjana, de comentaris i glosses en romanç sobre les pregàries que procedeixen d'aquesta part de la missa. En canvi, ja des del segle XIII s'han conservat nombroses *expositiones* d'algunes de les parts de la missa no pertanyents al Cànon, bé que, en el cas de la Corona d'Aragó, hem d'esperar el segle XIV per a documentar-ne les primeres. Tanmateix, devia existir en vulgar alguna mena de guies explicatives de la missa —ara perdudes—, com apunta el contingut d'una secció del Ms. 139, de la Biblioteca Municipal d'Arràs (França), del segle XIII, que copia, als folis 126 i 127, un brevíssim *Enseignement sur la messe*, que comença amb l'Introït: “Li introïtes de la messe, ce est le entrée de la messe” (Combaluzier, 1968, 126-127), o com sembla deduir-se de la reproducció, en la *Partida Primera*, d'Alfons X, de dos breus capítols sobre “Qué quier

decir misa, et por quantas razones es llamada así” i “De las tres maneras que se acaba la misa”. Convé recordar que el nostre rei Pere el Cerimoniós (1336-1387) encarregà al seu protonotari Mateu Adrià (m. 1364) la traducció de *Las Partidas* del Rei Savi. La primera *Partida* fou traduïda el 1354, però, com veurem després, Guillem Anglés no degué conèixer-la.

2. L'AUTOR: GUILLEM ANGLÉS

Guillem Anglés va nàixer a València cap al 1300, al si d'una família burgesa, alguns membres de la qual van ser jurats del cap i casal del Regne.⁵ Ingressa i es forma al convent dels dominics de la nostra ciutat, però ja pels anys 1321-1322 es trasllada al de Barcelona per a estudiar lògica. Posteriorment serà nomenat *lector logicae* als convents de Girona (1327-1328) i de Mallorca (1328-1329). El trobem de nou com a alumne a l'Estudi General de Barcelona (1329-1331). Torna definitivament a València com a *lector in studio naturarum* (1331-1332).⁶ El seu prestigi li valgué el títol de predicador general de l'orde (1352).

A pesar dels importants nomenaments que recaigueren en Guillem Anglés i de la bona consideració de què gaudí la seua família a la ciutat de València al llarg del segle XIV, no ens ha estat possible reconstruir la biografia del nostre teòleg més enllà de reunir unes quantes dades disperses, generalment ignorades pels seus bibliògrafs, però de considerable interès per a confirmar la seua projecció social i institucional. Així ho posen de manifest, per exemple, el fet que els marmessors de Bernat Mascaró li demanessen consell sobre el preu d'uns censals que volien adquirir, segons consta en un document notarial del 30 d'octubre de 1355 (Olmos,

⁵ “Tuvieron los suyos mucha mano en el gobierno pues solo Jayme Angles fue jurado cinco veces, electo en los años 1364, 1362 [*sic*], 1371 [o 1377], 1384, 1393. Miser Bernardo Angles lo fue en el año 1392”, en TEIXIDOR (Ms. 931, 96); MIR (Ms. 255, 17); *Libre de Memòries* (1308, 144). Els diferents autors que donen notícies sobre Anglés o sobre la seua obra repeteixen les dades dels primers bibliògrafs valencians (segles XVI-XVIII): BEUTER (1542, 44), que atribueix al “Padre Francisco Gusman, religioso franciscano” l'autoria de l'*Expositio* del nostre Guillem Anglés (vegeu *infra* nota 18), DIAGO (1599, 40-41); AGRAMUNT (Ms. 148-149, 280); ESCOLANO (1610, III: col. 494); ORTÍ Y FIGUEROLA (1730, 6); TEIXIDOR (c. 1740 [1976], 40, 50, 93, 94, 95); XIMENO (1747, I: 12); VILLANUEVA (1804, II: 5, 100, 135-138); FUSTER (1827, I: 8); SANCHIS SIVERA (1909, 246-247); FUENTES (1930, 27); OLMOS CANALDA (1934, 346; 1943, 126-127); VINCKE (1941, 83 i 87); ROBLES SIERRA (1972, 139-140; 1992, 147, 153, 171-172); KAEPELLI (1975, II: 89); KAEPELLI-PANELLA (1993, IV-2: 89). No sabem si pertanyia a la seua família el “Iacobus Angles, argentarius” que figura com a veí de la parròquia de Santa Caterina, de la ciutat de València, en el cens del 28 d'abril de 1369 (RUBIO, Agustí - RODRIGO, Mateu, *Antroponímia valenciana del segle XIV*, IIFV, València 1999, 71).

⁶ “Conventui Barchinonensi assignamus [...] pro studentibus ad studium ordinis generale [...] fratrem Guillelmum Anglesii de gracia Magistri ordinis speciali”, segons consta en les actes del capítol de Tarragona de 1329, en ROBLES SIERRA (1992, 153-54); “Conventui Maioricensi assignamus [...] ad studium logicale [...] fratrem Guillelmum Anglesii”, en les actes del capítol de València de 1327 (ID., 147); “Item conventui Valentino assignamus [...] ad studium naturarum [...] fratrem Guillelmum Anglesii, qui legat eis”, en les actes del capítol de Xàtiva de 1331 (ID., 171-72).

1961, núm. 2572), o que intervingués, junt amb diversos cavallers, en l'execució del testament del seu parent Francesc d'Esplugues, cavaller del Consell reial i senyor de Corbera, el Verger, Miraflor, el Real, Cremadella i d'altres llocs del regne de València, en data de 28 de juliol de 1368 (Fuentes, 1930, 27).

El 30 de març del 1345, d'acord amb el capítol de la Seu valentina, Ramon Gastó, bisbe de València, hi instituï una càtedra de Teologia (*Lectio in Theologia*).⁷ El prelat es comprometé a retribuir el lector, *pro suo labore*, amb la quantitat de dotze lliures anuals, i els dotze pabordes de la Seu, amb una lliura cada un.⁸ És probable que la institució del susdit lectorat obeís a una proposta del mateix Anglés.⁹ En tot cas, el nostre teòleg aconseguí que el càrrec recaigués en l'orde dominicà: ben significativament, en l'acta institucional de la càtedra s'establia que el lector havia de ser un dominic,¹⁰ en agraïment als Predicadors pels bisbes que aquest orde havia donat a la diòcesi valentina.¹¹ El primer a exercir el nou càrrec fou precisament Anglés, i ho va fer per espai de vint-i-tres anys, des de la data de la fundació fins a la seua mort,¹² ocorreguda el 6 de desembre del 1368.¹³

Fra Guillem Anglés podria haver tingut una participació decisiva en la formació de la biblioteca de la Seu de València i, en concret, en l'adquisició de llibres de suport per a la docència a la seua càtedra de Teologia. Així ho deixen entendre alguns documents de 1350 (vegeu II.4).

⁷ Document original a l'Archivo Histórico Nacional de Madrid, *Papeles de los dominicos de Valencia. 1345*, editat per DIAGO (1599, 40). Còpia manuscrita, amb lletra que sembla de Roc Chabás, a l'ACV, lligall 661: 5. Segons SANCHIS SIVERA (1936, 172), les classes d'aquesta càtedra van començar a impartir-se a la casa de l'Almoïna i després, probablement, es van traslladar a l'aula capítular de la Seu (actual capella del Sant Calze).

⁸ Vegeu VILLANUEVA (1804, II: 100). Cinquanta lliures anuals era en aquell temps el salari d'un jurat del Consell de la ciutat de València.

⁹ “[...] el primero que leyo esta lición en la Seo, y aun el que la procuro para la orden fue fray Guillermo Angles [...]” (DIAGO, 1599, 41).

¹⁰ “[...] resolvieron que el lector huviesse de ser religioso dominico, como en efecto se observo assi por espacio de 98 años, hasta que hallandose ya sugetos habiles para este ministerio entre los capitulares y beneficiados de la misma iglesia parecio justo que en adelante regentasse uno de ellos esta lectura” (ORTÍ Y FIGUEROLA, 1730, 6).

¹¹ Així, al document fundacional: “Et quia aliqui praedecessores nostri episcopi recepto habitu Ordinis Fratrum Praedicatorum sub ipso habitu laudabiliter vixerunt et dies finierunt cum eo, ex quo tenemur ipsum Ordinem prosequi gratiis et favoribus, ideo [...]” (DIAGO, 1599, 40).

¹² “[...] así se cumplio por espacio de un siglo, comenzando en el año sobredicho fr. Guillermo Anglés, y leyendo hasta el de 1368” (VILLANUEVA, 1804, II: 100).

¹³ “El qual murio a 6 de deziembre, como lo he visto en el kalendario antiguo del convento de Santa Maria Madalena de Valencia, que es de monjas de la orden [...]” (DIAGO, 1599, 41).

Entre els seus successors en la càtedra figuren, no molts anys després del seu traspàs, el controvertit Joan de Montsó (1380-1386), sant Vicent Ferrer (1386-1390) i els germans Antoni i Pere Canals (1390-1405) (Teixidor, 1976, 92-94), que degueren perpetuar el record i el magisteri del nostre Anglés (vegeu II.4).

II

L'EXPOSITIO DE ORDINE MISSE

1. EL CÒDEX DE L'ACV

Característiques generals

Signatura actual: Ms. 169 de l'Arxiu de la Catedral de València.

Signatura precedent: CCL.

Autor i data: Guillem Anglés (probablement entre 1345 i 1368).

Copista: Guillem de Pomareda, notari.¹⁴

Data de la còpia: any 1420.

Trets interns: manuscrit compost, organitzat, inacabat.

Teixell superior: Angles. *Expositio de ordine missae.*

Teixell inferior: 169.

Lligadura i foliació

Lligadura: anterior a 1476;¹⁵ taules de cartó recobertes de cuir; engofrat fi amb ornamentació geomètrica; sense nervis, sense brotxes, sense bullons.

Foliació: el manuscrit comença amb un bifoli inicial no solidari, de paper, de 290 x 200 mm, que fa les funcions d'anteportada (adossat al dors de la tapa) i de guarda, sense numerar. A continuació observem tres folis de guarda: el primer, pegat al bifoli anterior, sense numerar, i els dos següents formant un quadern de dos bifolis de guarda, en blanc, on consta únicament la numeració moderna (l'últim foli podria formar part del primer quadern del cos del manuscrit). El cos del manuscrit, de paper, és de 290 x 200 mm; té diverses foliacions: la del f. 5 al f. 135 és moderna i definitiva, situada a l'angle superior dret del recto del foli, a llapis, exacta després d'algunes correccions; la del f. 1 al f. 131 és medieval, en xifres àrabs, a l'angle superior dret del recto del foli, en tinta roja; la del f. I al VI

¹⁴ "Ffinito libro sit laus, gloria Christo. Amen. Manus scriptoris requiescat fessa laboris. Que manus Guillermi de Pomareda, notarii, complevit scribere presentem reportationem reverendi religiosi [per religiosi] ffratris Guillermi Anglesii, lectoris sacre Sedis Valentie, supra tractatum misse in civitate Valentina die mercurii decima ianuarii anno a nativitate Domini millesimo quadringentesimo vicesimo" en el foli 107. Sobre el notari vegeu *infra* II.5.

¹⁵ Vegeu *infra*, en aquest mateix apartat, "Història del manuscrit".

en xifres romanes, probablement coetània de l'anterior, a l'angle superior dret del recto del foli del primer quadern; la dels folis 107 i 111 és moderna, en xifres àrabs, escrites en tinta negra, a l'angle superior dret del recto dels folis 112 i 114 de la numeració actual. Tanquen el manuscrit tres folis de guarda sense numerar, l'últim pegat a un bifoli de guarda i anteportada (adossat al dors de la tapa posterior).

Matèria: paper del segle XV. Dimensions del foli sencer: 430 x 300 mm. Verjurat (5 ratlletes i nombrosos pontillons per foli) i filigrana (escut quatrí barrat coronat) similar a Briquet 7676.¹⁶

Estat actual de conservació: molt bo, però manquen els folis finals.

Organització del cos del manuscrit: 11 fascicles de 6 bifolis. Amb reclams al centredreta del marge inferior dels quaderns; sense perforació i sense ratllat.

Organització del foli: a rengló seguit; mitjana de 37 línies; caixa d'escriptura de 195 x 120 mm.

Restauració: El manuscrit ha estat restaurat el 1997 per Josep Vergara, gràcies a una subvenció de la Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana.

Contingut

Foli 0-0': nota historicoarxivística.

Folis 1-4: en blanc.

Folis 5-112: *Expositio de Ordine Misse sumpta a multis dictis sanctorum doctorum, compilata a reverendo domino fratre Guillermo Anglesi de ordine Predicatorum, lectore Sedis Valentie*. Íncipit: *In nomine Domini*. Désinit: *quadríngentesimo vicesimo*. En llatí.

Folis 112'-113: traducció valenciana parafrasejada del prefaci comú i del *Sanctus* de la missa. Íncipit: *Dominus, nostre Senyor*. Désinit: *Exponatur ut supra*.

Folis 113'-128': *Comença la exposició breu gramaticalment en romanç del Cànon*. Íncipit: *In nomine Sancte*. Désinit: *Explicit liber, laudetur Deus, orate pro me*. Text llatí i traducció parafrasejada en romanç valencià del Cànon de la missa.

Folis 128'-135': oracions del sacerdot en revestir-se per a celebrar la missa i diverses *Regule generales circa officium misse*. En llatí. Inacabat.

¹⁶ Vegeu BRIQUET (1968) núm. 7676, millor que 7672, que prefereix PERARNAU (1986, 156).

Escriptura

Tipus de lletra: gòtica bastarda, en general librària per als títols i textual per a la resta, dels segles XIV/XV, executada, molt probablement, per una sola mà. Quatre o cinc abreviatures per línia; puntuació (/) regular. El mateix tipus d'escriptura, un poc més cursiva, en les nombroses anotacions marginals. Freqüentment, inicials de seccions decorades i inicials de paràgrafs amb calderó (en blau i roig alternativament). Una sola miniatura de gran elegància i bellesa al foli 5 (començament del text del manuscrit). Segons Amparo Villalba (1964, 79), l'estil d'aquesta miniatura s'ajusta al corrent "culte" de l'escola valenciana de miniaturistes del primer quart del segle XV. Encara que és una mostra ben peculiar d'aquesta escola, Villalba considera relativament tosc el seu estil pel fet d'haver estat dibuixada sobre paper.

Correccions: Cancel·lacions representades generalment amb subratllat discontinu. Ocasionalment, si la cancel·lació és llarga, es fa amb *va-cat*.¹⁷ Revisions, potser d'altra mà, en notes marginals, interlineats, etc.

Història del manuscrit

La signatura vella de *CCL* no ens indica res segur sobre la història del còdex. La nota manuscrita del foli 0-0', redactada el 1816, avança el nom de l'autor del text, la data de la còpia i el nom del copista.¹⁸ Josep

¹⁷ El copista indica la cancel·lació escrivint *va-* i *-cat* (és a dir, *vacat*), damunt de la primera i l'última síl·laba, respectivament, del fragment que vol suprimir.

¹⁸ En efecte, al susdit foli podem llegir: "De esta obra y de su autor hace memoria el Padre Fr. Francisco Gusman, religioso franciscano en su libro *De recta Sacrificii oblatione et caeremoniis ad Missam* que se imprimió en Leon en 1542, folio 44, p. 2^a. Tambien habla Ximeno, tomo 1°, folio 12, *Escritores del Reyno de Valencia*; mas sobre quanto entrambos escritores dicen, no es bastante para el manejo é inteligencia de esta obra; asi que es necesario advertir al lector, que esta *Exposicion de Ordine Missae* llega hasta 107 foxas, y en su remate dice: 'Finito libro sit laus, gloria Christo. Amen. Manus scriptoris requiescat fessa laboris. Quae manus Guillelmi de Pomareda, notarius [sic], complevit scribere praesentem reportatorium [sic] reverendi religiosi fratris Guillelmi Anglesii, lectoris sacrae Sedis Valenciae supra tractatum Missae: in civitate Valentina die mercurii decima ianuarii anno á Nativitate domini millesimo quadringentesimo vicesimo'. Despues al dorso de dicho fol. empieza una traduccion en lemosin parafraseada del prefacio de la misa y del hymno angelico, el Sanctus, que llega hasta la pagina 108, en cuya buelta hay esta rubrica: 'In nomine sanctae Trinitatis Patris et Filii et Spiritus Sancti. Amen. Comensa la exposició breu gramaticalment en romans del Canon'. Esta Exposicion en lengua lemosina ó valenciana, comprende quinze folios. Siguense despues las oraciones que dice el sacerdote al revestirse, y con una exposicion de las rubricas: á esta ultima exposicion faltan seguramente algunas ojas al fin, pero Ximeno no encontró mas, pues aora que contamos 15 de noviembre de 1816, existen las mismas 260 paginas que este escritor anotó en su citada obra, libro 1°, f. 12, col. 2°."

Teixidor (1694-1775) ja havia afirmat que el còdex, en el seu estat inacabat actual, es guardava en l'Arxiu de la Catedral,¹⁹ però no pogué precisar si procedia d'aquest arxiu o de la biblioteca del convent dels dominicans de la ciutat. Gràcies a la publicació per Josep Sanchis Sivera de l'*Inventarium librorum librerie Sedis [Valentie]* realitzat el 8 d'abril de 1476 (reproduït per Rodrigo, 1994, 114), ens assabentem que, com a núm. 160, figura un “altre libre appellat 'expositio de ordine misse', comença: *est fiendum* [sic per *sciendum*] et finit: *postea facit*”. La descripció coincideix amb la còpia de Pomareda que hui coneixem. Ben probablement, el manuscrit que contenia el tractat d'Anglés era custodiat i usat pels seus successors en la càtedra de Teologia de la Seu de València. No figura en l'inventari, segurament incomplet, de llibres de la nostra Catedral, que es va fer el dia 26 d'octubre de 1418 (Rodrigo, 1999, 104), on apareixen tres *ordinaris* de la missa i uns quants missals. Com tindrem ocasió de comentar després (vegeu II.5), és probable que el trasllat de Pomareda fos tret, no de l'hipotètic original d'Anglés, sinó d'una còpia intermèdia. No debades s'havien escolat més de setanta anys des que va ser redactat pel seu autor.

¹⁹ TEIXIDOR (Ms. 931, 63): “En la libreria de la santa iglesia de esta ciudad [de Valencia] he visto una obra que compuso [...] Angles [...]”.

2. ESTRUCTURA I CONTINGUT DEL MANUSCRIT

El Ms. 169 de l'ACV, tal com ha pervingut a nosaltres, consta de tres parts fonamentals: l'*Expositio de Ordine Misse* (f. 5-113), o tractat teològic pròpiament dit, l'*Exposició breu gramaticalment en romanç del Cànon* (f. 113'-128'),²⁰ és a dir, una brevíssima exposició bilingüe llatí-romanç del Cànon de la missa, i, finalment, una tercera secció, sense acabar, que conté les oracions pròpies que resa el sacerdot en revestir-se per a celebrar la missa i diverses *Regule generales circa officium misse* (f. 128'-135'). Del tractat teològic, és a dir, de l'*Expositio de Ordine Misse*, se'n conserva una altra còpia a la Biblioteca Nacional de Madrid, el Ms. 4443;²¹ aquest manuscrit, però, no arreplega la versió arromançada del Cànon ni la part complementària final del manuscrit de l'ACV, cosa que indueix a pensar que inicialment constituïen obres independents.

L'*Expositio de Ordine Misse*, la part més extensa, té un caràcter profundament cristològic i sacerdotal, bé que amb una marcada intencionalitat pedagògica. L'*Exposició breu gramaticalment en romanç del Cànon* és la conclusió lògica i catequètica del programa teològic que s'ha traçat l'autor, la seua projecció més genuïnament didàctica. La tercera part, sense titulació específica o diferenciada, és purament complementària de les dues anteriors.

L'*Expositio* està escrita íntegrament en llatí, llengua que l'autor devia dominar molt bé, a pesar dels errors que es poden detectar en el manuscrit, atribuïbles al procés de transmissió. En canvi, no sembla que conegués el

²⁰ ROBRES LLUCH (1971) reproduïx, acarats, el text llatí i valencià d'una part d'aquesta secció, concretament el *Te igitur*, el *Memento* i el *Communicantes*, i compara el fragment inicial de l'*Expositio de Ordine Missae* i el de la nota introductòria a l'*Exposició* en romanç, en què Anglés torna a remarcar l'obligació dels preveres de conèixer el contingut del Cànon. Igual que Robres, RIUTORT (1975, 508-509) reproduïx el foli 114 del nostre manuscrit i en dóna una transcripció.

²¹ El manuscrit de l'*Expositio de Ordine Misse* de la biblioteca madrilenya és escrit en pergami (el bifoli inicial/final i el bifoli central de cada quadern) i en paper (la resta) i consta de 162 fulls en octau marquilla (aproximadament 20 x 15 cm). Aquest manuscrit es pot datar cap a la darrera del segle XIV o principi del XV (ROBLES SIERRA, 1972, 139-140) i presenta molt poques variants en relació amb el de la Seu de València. En general, aquestes variants són fruit de la tasca de còpia, com ara "Sicut dictum superius" (f. 98 del Ms. 4443) en lloc de "Sicut fuit dictum superius" (f. 70 del Ms. de la Seu), o "antiphonam" (f. 154') en lloc de "anthifonam" (f. 107). El manuscrit de la Biblioteca Nacional (MINIST. DE CULTURA, 1984, 364) no té el colofó "Finito libro sit laus, gloria Christo". Vegeu, a més a més, infra la nota 33, en què es fan altres observacions sobre les seues diferències respecte del manuscrit de la Seu de València.

grec, ja que, en comentar el *Kyrie eleison*, que transcriu sistemàticament *Kyrieleyson*, explica que “leison” (i no “eleison”) significa “ten pietat”.

El tractat és sens dubte destinat a clergues i preveres amb una certa formació llatina i teològica, cosa que, en ocasions, li estalvia d'entretenir-se en explicacions minucioses sobre el sentit d'una determinada terminologia tècnica, que pressuposa com a coneguda; així, quan aborda l'ús i la distinció entre “res tantum”, “sacramentum tantum” i “res et sacramentum” (f. 46).²² En canvi, s'hi entreté quan en vol traure partit catequètic, com ara en comentar la diferència entre “credere in Deum”, “credere Deum” i “credere Deo” (f. 36).²³

L'*Expositio* presenta una estructura clara i senzilla. Tanmateix, la multiplicitat de parts, divisions i subdivisions, del més pur estil escolàstic, i fins i tot alguns excursos, potser fora de lloc, en fan la lectura, de vegades, incòmoda i fatigosa. Anglés comenta i analitza detalladament totes i cada una de les circumstàncies de la celebració eucarística, des del moment en què el sacerdot comença a revestir-se fins a la benedicció final, amb el suport de nombroses citacions de la Bíblia i dels grans filòsofs i teòlegs de l'Església, sobretot de sant Tomàs i de sant Agustí i, en menor proporció, d'Hug de Sant Víctor i de Pere Lombardus. Qualsevol simbolisme, qualsevol gest, qualsevol paraula de la missa li serveix de pretext per a introduir un comentari teològic. Així, ens diu que el sacerdot, “Deus absconditus”, “mediator inter Deum et nos” (f. 5), haurà de revestir-se abans de celebrar l'eucaristia de la mateixa manera que ho fa el soldat, el qual, a la batalla “non intrat nudus nec cum vestibus laneis, sed totus armatus” (f. 5). Les vestimentes sacerdotals representen les virtuts de Crist: l'amit significa la salvació per la fe; l'alba, l'esperança; el cingol, la justícia; el mànipul, la fortalesa; els dos extrems de l'estola, les virtuts de la prudència i de la temperància; la casulla, la caritat (f. 6-6'). I si el sacerdot, que és reiteradament presentat com el “alter Christus”, fa cinc inclinacions profundes, el seu significat no pot ser sinó cristològic, ja que rememoren les cinc accions de gràcia o justificació que Jesucrist ens ha ofert: la primera evoca l'encarnació, i la fa el prevere abans d'accedir a l'altar; la segona, després de l'ofertori, recorda la inclinació de Jesucrist quan va

²² És la distinció escolàstica ensenyada encara actualment als estudiants de Teologia, en tractar sobre els sacraments en general: “res tantum” és la matèria del sacrament, “sacramentum tantum” són les paraules pròpies del sacrament i “res et sacramentum” és el sacrament en si mateix. Encara que aquesta triple distinció ja va ser suggerida per Pere Lombardus, al segle XII, fou sant Tomàs d'Aquino qui la va formular nítidament a la *Summa theologiae* (ARNAU, 2004, 373).

²³ Aquesta distinció, que també va formular sant Tomàs d'Aquino a la *Summa theologiae*, és així mateix objecte d'estudi, encara, a les nostres facultats de Teologia. Vegeu *infra*, nota 25.

llavar els peus dels seus deixebles; la tercera, en pronunciar el *Te igitur*, representa la inclinació del cos de Jesús quan va ser colpejat la nit de la passió; la quarta, després de l'elevació del cos de Crist, simbolitza la inclinació del seu cos en arribar-li la mort; i la quinta, que fa el prevere al final de la missa, rememora el descens de l'ànima de Crist al llimb i la inclinació del seu cos en ser posat al sepulcre (f. 12).

Fetes aquestes observacions generals, descriurem tot seguit cada una de les tres parts del tractat.

La primera part s'estén des del foli 5 recto al foli 18 recto de la numeració actual. Anglés la comença exposant-nos la intenció i finalitat de la seua obra, que no és sinó la correcta intel·lecció de la missa i, en concret, del Cànon: “Et ideo, ad intelligendum hoc, scilicet totam missam, quid significat, et totum Canonem [...]”. Però a continuació ens adverteix que “sunt aliqua prenotanda” a tenir en compte per a comprendre-la, és a saber, el significat de les vestimentes que es posa el prevere per a dir la missa i el sentit del seu accés a l'altar (f. 5-7). Tot seguit, l'autor aborda l'explicació de la missa. I ho fa d'una manera seqüencial. Per tant, s'ocupa en primer lloc del diàleg introductori de la Missa, l'*Introitus* (f. 7'), continua amb uns excursos sobre la confessió sacramental i general de la missa, i sobre el significat dels signes de la creu i de les cinc inclinacions, més amunt comentades, que fa el sacerdot (f. 7'), i, finalment, ens ofereix una llarga introducció general sobre el sacrifici eucarístic: qui el va instituir, per què es diu *missa*, què és, on i quan s'ha de celebrar, què es requereix per a celebrar-la, etc. (f. 13-18).

Al verso del foli 18, comença l'estudi de la celebració eucarística. En primer lloc, Anglés exposa la divisió tradicional de la missa: “Misse officium dividitur in quatuor partes. Prima ab *Introitu* usque ad *Te igitur*. Secunda a *Te igitur* usque ad *Pater noster*. Tertia a *Pater noster* usque ad *Collectas*. Quarta a *Collectis* usque ad *Ite missa est*”. Aquestes quatre parts corresponen respectivament a les “obsecrationes” (preparacions), “orationes”, “postulationes” (peticions) i “gratiarum actiones”. Tanmateix, aqueixa divisió tradicional dels sants doctors és reduïda per Anglés a tres parts principals, les quals se'ns presenten d'acord amb l'esquema següent:

PRIMA PARS PRINCIPALIS. Previu sive preparatorium orationis
(des de l'inici fins a l'epístola).

SECUNDA PARS PRINCIPALIS. Oratio o medium celebrationis
(des de l'epístola fins a l'oració després de la comunió).

Primera secció: *Populi instructio*.

Segona secció: *Offertorium*.

Tercera secció o part central, subdividida en:

1. *Prefatio* i *Sanctus*.

2. *Consecratio*.

3. *Communio*.

TERTIA PARS PRINCIPALIS. Gratiarum actio

(des de l'oració de després de la comunió fins a l'*Ite missa est* final).

Efectivament, la primera part principal és una *preparació a l'oració*, que Anglés recomana de fer amb molta cura a causa de la solemnitat del sacrament que va a celebrar-se, “quia in isto sacramento continetur totum misterium nostre salutis” (f. 19), és a dir, el misteri de la passió de Crist. La segona part principal de la missa és l'*oració* o pregària eucarística pròpiament dita, que ocupa el lloc central i més important de la celebració litúrgica, i rep per això el nom de *medium celebrationis*. La tercera part principal és l'*acció de gràcies*. Després de presentar aqueixa estructura bàsica, l'autor anuncia una sèrie de subdivisions que comentarà al llarg del tractat. Tot això ens duu fins al foli 21.

A continuació ens explica els diversos components de la *previum orationis*, és a dir, de la preparació del sacerdot i del poble per a l'oració principal. Aquesta preparació consta de tres elements: la devoció, “que est primum preparativum” (f. 20'), la humilitat, o “secundo preparativo” (f. 21'), i la intenció recta, que és el “III° preparativo” (f. 21'). En aquesta *previum orationis*, Anglés presta una atenció especial al sentit dels *Kyrie eleyson* (f. 21) i del *Gloria* (f. 21-28).

Després, aborda l'estudi de la *medium celebrationis* (f. 28-107) d'acord amb la subdivisió que havia proposat: la primera secció es dedica a la catequesi del poble, i comprén l'epístola, el gradual, l'al·leluia, la proclamació de l'evangeli i el *Credo*; la segona secció correspon a l'ofertori; la tercera secció se centra en la consagració i la comunió.²⁴ Aquesta subdivisió, específica d'Anglés, ens dóna la clau per a explicar-nos la seua opció de traduir al valencià només una part concreta de la missa, exactament la que correspon a la tercera secció de la segona part principal i a tota la tercera part principal, ja que és la més estrictament eucarística.

²⁴ “Continet autem tota ista secunda pars tres partes principales. Prima est populi instructio, que durat ab epistola usque ad offertorium exclusive. 2ª pars est materie oblationis, que durat ab offertorio usque ad preffationem exclusive, non quod preffatum includatur. 3ª pars est sacramenti consumatio, que durat a preffatione usque ad postcomunione exclusive” (f. 28).

Dins de la secció catequètica (f. 31-37), s'ocupa de manera especial del *Credo* (f. 35'-36). Concretament, ens explica que es diu també símbol dels apòstols, perquè a cada un d'ells se li n'atribueix una part, autoria col·lectiva que, com bé sabem, és un tòpic medieval sense cap base històrica. L'autor del primer versicle hauria estat sant Pere, com a cap dels apòstols: “Credo in unum Deum, Patrem omnipotentem, creatorem celi et terre [...]”. A propòsit d'aquesta fórmula, intercala aquella disquisició escolàstica a què al·ludíem més amunt i que ara traduïm *ad sensum*: “Tingueu en compte que, quan sant Pere diu 'credo in Deum', no diu 'credo Deo', ni tampoc 'credo Deum', perquè n'hi ha una gran diferència: 'credere Deo' vol dir creure que és veritat allò que diu Déu; 'credere Deum' vol dir creure que Déu existeix, i això ho creuen també els diables, els pecadors i fins i tot els infidels, perquè 'Deus est Deus'. Però 'credere in Deum' significa amar a Déu, anar a Déu per les bones obres, adherir-se a Déu per l'amor, i això no ho fan ni els diables ni els infidels”.²⁵ I així, amb citació i glossa de cada versicle, fins a arribar al final del *Credo*.

Tot seguit Anglés explica amb deteniment els diversos elements litúrgics que integren la segona secció de la segona part principal (f. 37-41), centrada en l'ofertori.

Amb el prefaci comença la tercera i última secció de la segona part principal, que Anglés presenta amb la subdivisió que ja coneixem: la primera part és una preparació del poble i del mateix prevere celebrant (prefaci i *Sanctus*); la segona és la perfecció o consumació del sacrament, que arriba fins a l'exordi del *Pare nostre*: “[...] sacramenti perfectionem sive consumationem et durat usque ad 'Oremus: Preceptis salutaribus moniti [...]’” (consagració); i la tercera és la recepció del sacrament (comunió).

Una vegada exposada l'estructura d'aquesta tercera secció, Anglés comença a explicar-nos els diversos elements que la integren. La primera subsecció (f. 42-46) s'enceta amb el seu comentari sobre el diàleg introductori del prefaci i acaba amb el *Sanctus*, l'himne laudatori dels àngels i dels homes,²⁶ dedicat a la Trinitat: “Sanctus, scilicet, Pater, Sanctus, scilicet, Filius, Sanctus, scilicet, Spiritus Sanctus”.

²⁵ “Notatur hic quod [...] quando Petrus posuit Credo in Deum, non dixit credo in Deo vel credo Deo, quare non dicimus credo Deum, quare non posuit ista ratione non in vanum, quia magna est differentia, dicere credo Deo et in Deum. Credere Deo est nichil aliud quam credere esse vera illa que Deus loquitur [...], credere Deum nichil aliud est quam credere quod Deus est. Credo Deum quod est Deus credunt dyaboli ita certe et peccatores et infideles, quod Deus est Deus. Nunquam credere in Deum, non, quia credere in Deum nichil aliud est, nisi amare Deum, diligere Deum, quam ire Deum per bona opera, quam adherere Deum per caritatem. Diaboli nunquam diligunt Deum nec infideles” (f. 36-36’).

²⁶ “Continet enim iste hymnus duas partes sive laudes. Unam angelorum, que durat usque ibi 'in excelsis'. Aliam partem hominum, que incipit ibi 'Benedictus', etc., et durat usque in finem” (f. 45).

Amb el *Te igitur* (f. 46) comença pròpiament el ritual de la consagració: “pars illa in qua continetur perfectio”. Per a introduir-nos-hi, ens en fa una nova subdivisió, sobretot de caràcter teològic, que s'ajusta al ja esmentat “res tantum”, “sacramentum tantum”, “res et sacramentum”. Anglès ens parla de l’“efecte del sacrament”, la “benedicció de l'oblació” i la “consagració de l'oblació”, però es parc en explicacions. En canvi, s'entreté a comentar el nom d'aquesta part, cànon o secreta,²⁷ amb consideracions que tornarem a veure en la traducció al valencià: “Cànon, lo qual és nom grech e vol aytant dir en latí com regla” (f. 113); “Lo segon nom és secreta, et açò per dues rahons: la primera, per tal com se diu secretament et en silenci; la segona, per tal com s'i contenen coses altes et secretes, les quals enteniment de l'hom perfetament ne acabada no pot entendre” (f. 113).

Des d'aquest punt fins a la comunió, l'anàlisi d'Anglès s'ajusta escrupolosament a la seqüència litúrgica, és a dir: “Te igitur, clementissime Pater” (f. 46), “In primis. Hic sacerdos petit pro offerentibus [...]” (f. 48), “Memento, Domine. Hic sacerdos comemorat in speciali [...]” (f. 49), “Communicantes, etc. Hic comemorat sacerdos [...]” (f. 50), “Hanc igitur oblationem, etc. Hic sacerdos concludit [...]” (f. 52), “Quam oblationem tu, Deus [...]” (f. 52), “Qui pridie quam pateretur [...]”, on fa un llarg excurs sobre la consagració (f. 54-69), “Unde et memores. In ista parte exprimitur [...]” (f. 69), “Supra que propitio. Sicut fuit dictum superius [...]” (f. 70), “Suplices te rogamus [...]. Hic sacerdos petit [...]” (f. 71), “Memento, etiam, Domine. Hic sacerdos petit [...]” (f. 73), “Nobis quoque peccatoribus [...]. Sacerdos petit [...]” (f. 75), “Per omnia secula seculorum. Dictum fuit [...]” (f. 77).

La tercera subsecció (f. 78-107) s'inicia amb un llarg excurs sobre el *Pater noster* (f. 78-93), per a continuar amb “Libera nos, quesumus [...]”. Hic ponitur preparatio [...]” i “Per eundem Dominum nostrum [...]. Hic sacerdos in ista comunione facit principaliter terdecim. Primo [...]”. Aquest anunci el duu a analitzar amb tota mena de detalls les tretze accions que comporta la cerimònia de la comunió: el sacerdot descobreix el calze, trenca l'hòstia damunt del calze, la divideix en tres parts, introdueix

²⁷ “[...] tota ista oratio quam hic facit sacerdos, habet duo nomina principaliter, licet possit pluris [sic per pluribus] aliis nominibus nominari. Dicitur enim secreta et canon [...] dicitur secreta propter duo, primo quia dicitur secrete et in silentio, per quod significatur quod Christus ad passionem venturus secrete orabat [...] secundo dicitur secreta quia agit et loquitur de re nobis secreta et occulta, scilicet, de isto misterio consecrationis [...] unde sancti patres ordinaverunt quod nullus [...] dicitur autem canon id est regula [...] canon grece latine regula [...]” (f. 46-46’).

el diàleg de la pau, fa tres creus amb la part de l'hòstia que té en la mà, exclama la pau, és saludat pels fidels amb la mateixa fórmula, recita tres vegades l'*Agnus Dei*, introdueix la part menor de l'hòstia dins el calze, ofereix la pau al poble, recita l'oració prèvia a la comunió, combrega i es renta els dits. Finalment, s'assenyalen les incidències que poden ocórrer durant la celebració d'aquesta part de la missa (f. 95-107).

L'exposició sobre l'última part principal de la missa o *Gratiarum actio*, comença al foli 107: “Sequitur ultima pars misse, que dicitur 'post comunio', in qua ponitur gratiarum actio et continet quatuor, scilicet, anthifonam, que [...]”, i acaba al foli 108, on explica que el sacerdot s'inclina profundament al centre de l'altar, el besa, dóna la benedicció al poble i finalitza amb l'“Ite missa est”.

Anglés, al final del seu tractat ens n'ofereix, tot plegat, un breu resum: “Epilogando breviter [...]” (f. 109-112), que tanca amb el colofó esmentat anteriorment.

La segona part del manuscrit (f. 112'-128) reproduïx la traducció, primerament literal i després parafrasejada, del Cànon de la missa objecte del nostre estudi i edició.²⁸ En sentit estricte, la seua traducció del Cànon comença al verso del foli 113, en què, després d'una invocació trinitària, i ben destacat tipogràficament, en llegim el títol: “Comença la exposició breu, gramaticalment en romanç, del Cànon, a instrucció et informació de aquells preveres qui gramaticalment no entenen lo Cànon [...]”.²⁹ La resta del foli i fins a la primera línia del verso del 114 és ocupat per una introducció historicoteològica sobre el Cànon i per una versió glossada del *Sanctus*. Des d'aquest punt i fins al verso del foli 128, en què finalitza la versió amb la coneguda fórmula “Explicit liber. Laudetur Deus. Orate pro me”, l'autor segueix una estructura bastant homogènia: paràgraf en llatí, seguit de versió literal en romanç d'aquest paràgraf i, finalment, repetició del mateix paràgraf, ara mot a mot o frase a frase, primer en llatí i després en romanç, amb o sense parafrasi. Ara bé, el diàleg introductori del prefaci i el *Sanctus* (f. 112'-113), que precedeixen l'*Exposició* en romanç, presenten la mateixa estructura bilingüe que aquesta, sense cap advertiment, títol o aclariment previs. La versió d'Anglés comprén des de les invocacions

²⁸ Mentre era en premsa la nostra edició del 2003, vam autoritzar Antoni López Quiles que l'utilitzés per al seu estudi de les diferents propostes de traducció de la missa realitzades per valencians al llarg de la història: “Tradicció i actualitat del llenguatge litúrgic valencià”, en *Anales Valentinus* 55 (2002) 97-128.

²⁹ Amb una bella inicial ornada, la “A” majúscula de “A instrucció...”, que, encara que hem transcrit com a continuació del títol estricte de la versió, es pot considerar més aïna com un subtítol. En aquest cas, “gramaticalment” vol dir 'en llatí'.

introdutòries del prefaci de la missa fins a l'acomiadament final, amb la particularitat que presenta el *Te igitur* com a conclusió del *Sanctus*. Per tant, sembla que integra el *Sanctus* en el Cànon, i consegüentment també el prefaci. Ara bé, Anglés no es pronuncia d'una manera clara sobre la qüestió del moment inicial del Cànon, ni en el tractat teològic ni en la traducció. És, en canvi, inqüestionable que el finalitza amb la darrera benedicció o fins i tot amb l'últim evangeli, o evangeli de sant Joan, si el prevere opta per llegir-ho. En tot cas, podem avançar que, d'entre els diversos corrents litúrgics de la seua època, el nostre teòleg va saber prioritzar amb encert, en la seua proposta de Cànon, les fórmules que més es consolidaran amb el temps, ja que són aproximadament les mateixes que dos-cents anys després fixarà com a Cànon el concili de Trento.³⁰

La tercera part del manuscrit, íntegrament en llatí, consta d'algunes breus oracions i diversos excursos sobre les rúbriques i les cerimònies de la missa. Les oracions són les que el prevere ha de resar abans de vestir-se amb els ornaments sacres: l'amit, l'alba, el cíngol, el manípul, l'estola i la casulla,³¹ i abans de certs ritus, com ara el desplegament dels corporals, l'ús de l'encens, el lavatori de les mans, etc.³² Els excursos afecten el signe de la creu i altres cerimònies menors (f. 128'-131).

Al foli 131 comença un últim capítol, inacabat, del manuscrit. Es tracta de les “Regule generales circa officium misse”, que ens donen instruccions sobre quan s'ha de resar el *Gloria* o el *Credo* i quan no, sobre la missa de difunts, sobre les relíquies, etc. Al verso del foli 132 l'autor

³⁰ Els catequistes i els liturgistes discrepen sobre on comença i on acaba el Cànon. Alguns textos primitius el fan iniciar amb l'encapçalament del diàleg que introdueix el prefaci (vegeu JUNG-MANN, 1953, 747), coincidint amb l'Anàfora del ritual grec. Posteriorment (segles VIII i IX), i per influx de sant Isidor, se separà el prefaci (o introducció a l'oració principal) del Cànon o oració principal, i ja en l'*Ordo Romanus*, del segle IX, en fer-hi la descripció de la missa estacional, presidida pel papa, es presenta el *Te igitur* com a inici del Cànon. Pel que fa al final, n'hi havia qui el feia coincidir amb el final de la missa. D'altres encara distingien entre el Cànon de la consagració –el Cànon estricte– i el de la comunió, que començava amb el *Pater noster* i acabava amb la comunió dels fidels. Des del concili de Trento (1545-1563) fins al concili Vaticà II (1962-1965) s'establí que el Cànon començava al *Te igitur* i acabava al final de la missa, incloent-hi l'*Ite missa est* i l'evangeli final o evangeli de sant Joan (absent en la missa actual), conforme es pot llegir en l'encapçalament de les pàgines respectives del *Missale Romanum*. Actualment, s'ha establert que el Cànon o Pregària Eucarística comença amb el diàleg introductori del prefaci i acaba amb l'*Amen* que conclou la doxologia immediatament anterior al *Pater noster*, amb què s'inicia el ritu de comunió.

³¹ “Pone Domine galeam salutis in capite meo [...]. Indue me, Domine, vestimento salutis, tunica [...]. Precinge me, Domine, cingulo [...]. Merear, precor, Domine, manipulum portare [...]. Redde michi, Domine, stolam immortalitatis [...]. Domine Iesu Christe qui dixisti [...].” (f. 129).

³² “Ad corporalia. In tuo conspectu, quesumus, Domine [...]. Ad ponendum vinum et calicem. Hunc humiliat et hunc [...]. Quando ponitur aqua cum vino. Ex latere Christi sanguis et aqua [...]. Lavabo inter innocentes manus meas [...]”, etc. (f. 129’).

explica, amb tota mena de detalls, com s'ha de dir la missa, indicant les accions i moviments, inclinacions, oracions, creus, etc., que han de fer tant el prevere oficiant com el subdiaca que l'ajuda. Les últimes instruccions, al final del verso del foli 135, fan referència al *Te igitur*: “Et osculatur altare cum dicit 'Uti accepta habeas'”. Al peu de l'esmentat foli hi ha un reclam amb les dues primeres paraules del que seria el text del foli següent: “Postea facit”. Però, havent-se perdut els fulls finals, aquesta frase posa punt final al manuscrit tal com ens ha pervingut a nosaltres.

3. L'AUTORIA D'ANGLÉS

És ben sabut que, a l'època medieval, el concepte d'autoria distava molt de la significació actual. Generalment, passaven com a autors els mers compiladors de textos, més o menys dispersos, d'altri. I, molt sovint, l'originalitat del compilador raïa en la manera d'articular-los i de glossar-los. En el cas dels textos del manuscrit 169 de l'Arxiu de la Catedral de València, Anglés demostra no solament un notable esforç de replega i integració de les diverses fonts que ha pogut consultar, sinó també una remarcable originalitat didàctica.

Ara bé, l'autoria d'Anglés només s'explicita a l'*Expositio de Ordine Misse*. Concretament, en el Ms. 169, de l'ACV, consta a l'inici i al colofó del tractat, i en el Ms. 4443, de la Biblioteca Nacional de Madrid, a l'inici.³³ D'altra banda, encara que el nom d'Anglés no consta en el títol o el subtítol de l'*Exposició breu gramaticalment en romanç del Cànon*, sempre, implícitament o explícitament, se li n'ha atribuït l'autoria, no solament a causa de l'estret paral·lelisme temàtic amb el tractat llatí que la precedeix, sinó per la manera material en què aquesta versió s'ha copiat en el nostre manuscrit, plenament integrada en aquell tractat. A penes s'ha plantejat el problema de l'autoria sobre la tercera part, també anònima, però considerada d'Anglés, encara que puga suscitar més d'un interrogant el fet d'aparèixer com un afegit, com si fos destinada a omplir els darrers fulls del còdex.

Els criteris que avalen l'autoria única del conjunt del Ms. 169 són ben sòlids, i pareixen irrefutables almenys per a les dues primeres parts, ja que, tant en el tractat com en la traducció parafrasejada del Cànon constatem la mateixa estructura didàctica, una temàtica comuna, uns trets estilístics similars, uns arguments, raonaments i exemples idèntics, al·lusions als mateixos pontífexs i teòlegs, etc.

Potser la prova més decisiva per a confirmar-ne l'autoria única són els paral·lelismes terminològics entre les dues parts. Així, quan en la versió del Cànon llegim “[...] gramaticalment no entenen lo Cànon, com açò los

³³ Al foli 5 del Ms. 169 (i a l'1 del Ms. 4443) llegim: “Expositio de Ordine Misse sumpta a multis [multis *al Ms. 4443*] dictis sanctorum doctorum, compilata a reverendo domino fratre [fratre *omés al Ms. 4443*] Guillermo Anglesii de ordine Predicatorum [de ordine Predicatorum *omés al Ms. 4443*], lectore sedis Valentie”. I al final del foli 112 del Ms. 169 llegim el colofó, tal com l'hem reproduït anteriorment (vegeu *supra* nota 14).

sia gran perill de la ànima, dient missa, segons los doctors” (f. 113'), no ens podem estar de recordar l'inici del tractat teològic: “Est sciendum quod [...] presbiter qui non intelligit totum Canonem gramaticaliter [...] peccat mortaliter [...]. Et ideo ad intelligendum hoc, scilicet totam missam, quid significat, et totum Canonem sunt aliqua prenotanda” (f. 5).

Quan, en la introducció explicativa al Cànon, l'autor comenta que “cànon” vol dir 'regla' i que va ser completat per diversos papes, tornem a constatar que repeteix quasi amb les mateixes paraules algunes frases introductòries del tractat i els noms dels mateixos pontífexs. Així, si al Cànon llegim “Cirici papa hi enadí *Communicantes et memoriam venerantes*, Leo papa hi enadí *Hanc igitur oblationem* [...], sent Gregori hi enadí tres peticions, ço és, *Diesque nostros* [...]” (f. 113'), al tractat observem “Papa Ciricius addidit hec verba *Communicantes et memoriam venerantes*, et Leo papa addidit illa verba *Hanc igitur oblationem* [...]. Gregorius addidit *Diesque nostros* [...]” (f. 51).

Fins i tot les paraules i les expressions més insòlites, com ara el terme *suple*, que trobem moltes voltes en la traducció del Cànon, reapareixen en nombroses ocasions, i amb les mateixes ambivalències, al tractat. En aquest mateix sentit, és prou determinant la presència de l'hàpax “subesencia” en la traducció del Cànon, ja que, en realitat, és una mala transcripció del copista en no entendre el terme “sucedentia” del tractat.³⁴

Els paral·lelismes entre ambdós textos els trobem també en les rúbriques. Heus-ne ací un exemple: el final de la versió del Cànon (“Açò fet, lo prevere deu besar l'altar e, puys, girar-se vers lo poble et dar-li benedicció, si donchs no y havia bisbe present, dient axí: *Benedictio Dei omnipotentis* [...]”, (f. 128') és pràcticament una traducció del text llatí del tractat: “Hoc facto [...] hac oratione finita osculatur altare [...] Hiis peractis [...] sacerdos dat benedictionem populo dicens: *Benedictio Dei omnipotentis*, etc. [...] presente episcopo [...]” (f. 108').

Finalment, allò que ens ratifica definitivament en la hipòtesi de l'autoria única d'Anglés és la constatació (més subtil, però al nostre parer més concloent) que les breus reflexions teologicocatequètiques que intercala, generalment en romanç, en la seua traducció del Cànon resumeixen les idees més importants del tractat. De vegades són una pura traducció del text llatí del tractat, com podem comprovar en els exemples següents:

³⁴ Vegeu infra la nota 1 de la nostra edició del Cànon.

<i>Expositio</i>	Exposició
(foli 49): et omnibus orthodoxis [...] et catholice fidei et apostolice cultoribus. Istud enim est expositivum [...] quod dictum est orthodoxis [...]	(paràgraf 5): quia omnia ista verba “atque cultoribus” sunt expositiva istius dictionis “orthodoxis”.
(f. 49'): omnium circumstantium missam scilicet istam audientium	(par. 6): <i>omnium circumstantium</i> , de tots aquells qui estan entorn de nós, qui hoen la missa,
(f. 50): animarum suarum, scilicet omnium superius nominatorum.	(par. 6): <i>animarum suarum</i> , de les lurs ànimes, ço és, de tots los damunt nomenats.
(f. 54'): ratam quia non transitoria,	(par. 9): <i>ratam</i> , ferma et no transitòria,
(f. 68'): posteaquam cenatum est, id est, postquam cenavit et comedit agnum pasquale cum apostolis sedendo in mensa	(par. 11): <i>postquam cenatum est</i> , enaprés que hac cenat, ço és a dir, après que ach feyta la cena o menjat lo ayel pasqual ab los apòstols, seent en la taula,
(f. 70): de tuis donis id est [...] quantum ad panem qui iam est consecratus et in Christi carnem convertus,	(par. 12): <i>de tuis donis</i> , dels teus dons, ço és a dir, quant al pa qui és consecrat et convertit en carn de Jesucrist,

Sembla, per tant, indubtable que l'autor de l'*Exposició* és també Anglés.

Si apliquem els mateixos paràmetres d'anàlisi a la tercera part del manuscrit, observarem que els paral·lelismes amb les dues parts anteriors no resulten tan evidents a causa de l'estructura singular i de la brevetat d'aquesta secció. Així i tot, podem constatar que s'ajusta molt bé al pla de sistematització teològica sobre la missa exposada per Anglés al principi del seu tractat. Tot apunta, doncs, cap a una estructura unitària del manuscrit: l'*Expositio* és, en sentit estricte, el tractat teològic; la traducció del Cànon, un resum i alhora una versió divulgativa del tractat; les oracions i rúbriques finals, el complement litúrgic de bona part de la seua elaboració teològica. En conseqüència, creiem que els tres textos del nostre còdex van ser escrits pel mateix autor: Guillem Anglés.

Una cosa ben distinta és el grau d'originalitat de l'obra anglesiana. Bastaria contrastar-ne alguns fragments especialment significatius amb els corresponents d'altres tractats medievals sobre la missa per a avaluar l'abast de la seua aportació personal. Així, si escollim, per exemple, el sintagma “*per omnia secula*, per tots los segles, *seculorum*, dels segles. *Dicuntur enim secula, quia secuntur, unus dies sequitur post alium, et*

unum tempus post aliud, ita unum seculum post aliud” (f. 112’), hi detec-tem de seguida un ressò isidorià (*Etym.* V, 38); els paral·lelismes també s’adverteixen a primera vista quan comparem “Devets saber que lo Cànon, entre molts noms que ha, ne ha dos en special. Lo primer nom és *canon*, lo qual és nom grech et volt aytant dir en latí com regla” (f. 113’) amb el text isidorià “*Canon autem graece, latine regula nuncupatur*” (*Etym.* VI, 16, 1) (Hauf, 2007, 499). Tanmateix, l’anàlisi de les fonts, tant pertinent per a avaluar l’aportació personal d’Anglés en el cas que s’hagués optat per l’estudi i transcripció de l’*Expositio de Ordine Misse*, és poc rendible en l’*Exposició*, a causa de la seua estructura sintètica. Aquesta estructura ajuda ben poc a delimitar-ne les fonts directes, ja que Anglés sembla haver-se inspirat en la tradició de les exposicions de la missa, els autors de les quals han anat reformulant amb diversos matisos la redacció de les fonts primàries, com ara les *Etimologies* de sant Isidor. Més interès, com tindrem ocasió de veure a III.3 i en l’anotació de l’edició de l’*Exposició*, té l’estudi de les tradicions litúrgiques de què se serví Anglés.

4. CONTEXTUALITZACIÓ I FINALITAT

A part del tractat sobre la missa i de la seua versió del Cànon, poques són les notícies que ens han arribat sobre la producció teològicocatequètica d'Anglés. Josep Sanchis Sivera exhumà un document de 1350 on consta que Anglés “arreplegava almoines per a comprar una Bíblia, que li era molt necessària”,³⁵ i el bisbe de València, Hug de Fenollet (1348-1356), ordenà, el 9 de març de 1350, que li donessen 16 lliures “per a ajudar-lo” (Rodrigo, 1999, 71).³⁶ No sabem quina relació pot tenir aquesta notícia amb la redacció de la seua *Expositio de Ordine Misse*, però sens dubte en deu tenir alguna amb la desastrosa situació econòmica que es generà a València, a mitjan segle XIV, com a conseqüència de les guerres de la Unió i de Castella, entre altres conflictes, i de les successives onades de pesta negra a partir de 1348.

En tot cas, Anglés degué escriure el tractat sobre la missa i la traducció del Cànon al valencià mentre fou lector de la Seu (1345-1368).³⁷ L'exercici de la mencionada càtedra o lectorat en Teologia el va posar en contacte amb “canonicis, rectoribus et aliis clericis ac laicis qui dictam scientiam audire voluerint et instrui in eadem”.³⁸ És de la relació amb els seus deixebles que degué brollar el projecte de redactar una exposició teològicament ben fonamentada del Sacrifici Eucarístic, breu i senzilla, acompanyada d'una traducció del “Cànon a instrucció et informació de aquells preveres” (f. 113') que celebren la missa sense entendre bé allò que diuen. En el sínode convocat el 1350 pel bisbe Hug de Fenollet s'insistí, de manera especial, en la necessitat de recitar correctament el Cànon de la missa i d'utilitzar-hi els llibres adequats.³⁹

³⁵ No sabem si es tracta de la “Bíblia que incipit Prologus beati Jeronimi et finit conciliantes eos vel consolatores”, que figura com a núm. 28 de l'*Inventarium Librorum Librerie Sedis* [Valentíe], publicat per Sanchis Sivera (ed. RODRIGO, 1999, 108).

³⁶ El pergamí 5637 de l'ACV reproduceix un privilegi del rei Pere el Cerimoniós a Mateu Carbonell perquè aquest puga fer un donatiu de 200 sous censals a Guillem Anglés. Anglés va morir tan sols dos anys després de la signatura del document de donació. La lectura incorrecta d'aquest pergamí va induir OLMOS CANALDA (1961, núm. 2948) a considerar que Anglés ja havia mort el 1366.

³⁷ És evident l'error de BEUTER (1542, 44), repetit per ESCOLANO (1610, llibre III: col. 494), en afirmar que Anglés escrigué l'obra el 1275, trenta-set anys després de la conquesta; la incorrecció ja va ser assenyalada per XIMENO (1747, I: 12).

³⁸ Document fundacional de la càtedra de Teologia (DIAGO 1599, 40).

³⁹ “Quia admodum periculosum est et absurdum in canone misse errare [...] quod fieri contingit multotiens per sacerdotes nostre diocesis [...] presentium auctoritate mandamus omnibus et singulis presbiteris nostre diocesis quatenus [...] canonem Missalium suorum faciant comprobari [...]” (PEREZ DE HEREDIA Y VALLE, 1994, 247).

La versió d'Anglés que ens ha arribat es caracteritza per un notable rigor i precisió, i alhora per una decidida voluntat de fer intel·ligible el Cànon als preveres valencians. La traducció fou realitzada, molt probablement, sota l'episcopat del susdit Hug de Fenollet, en un moment en què la gran escassetat de clero, a causa de les guerres i les pestes suara esmentades, exigia la preparació urgent dels aspirants al sacerdoci. Se sap (Trenchs, 1978) que, amb motiu de la pesta negra de 1348-1349, hi van morir el bisbe Ramon Gastó, cinc de les onze dignitats de la Seu de València, catorze canonges, onze dels tretze rectors de les parròquies de la ciutat i vint-i-tres de les trenta-tres parròquies de la resta de la diòcesi estudiades per Trenchs.⁴⁰ Ben probablement, s'hagueren d'improvisar moltes ordenacions sacerdotals i, en conseqüència, augmentaren els dèficits formatius del clero. La traducció d'Anglés podria haver obeït a la necessitat de pal·liar aquests dèficits. Tanmateix, no tenim bases sòlides suficients per a confirmar aquesta hipòtesi.

En tot cas, la versió del nostre dominic s'ha d'emmarcar en la seua preocupació catequètica. Com afirma Ramon Robres (1971, 43), “el maestro Guillermo Anglés, desde su cátedra de Teología en la escuela episcopal valentina, estaba acuciado por una inquietud pastoral genuina y básica”, en un context cultural marcat per la crisi de valors religiosos.⁴¹ El mateix autor ha relacionat encertadament la iniciativa d'Anglés de traduir el Cànon de la missa amb la del cavaller valencià Francesc de Pertusa de redactar en romanç un *Memorial de la fe catòlica* (1440), aleshores conegut popularment com *Lo Pertusa*, que també es conserva al mateix Arxiu de la Seu de València. Robres hi destaca dos aspectes comuns: l'ús del valencià per a qüestions teològiques, fins aleshores generalment reservades al llatí, i el context cultural de la València d'aleshores –particularment, l'existència de la càtedra de Teologia de la Seu–, que en propicià la iniciativa. Són dues constatacions molt pertinents, ja que s'han de relacionar amb el creixent paper capdavanter de València al si de la Corona d'Aragó des de finals del segle XIV.

⁴⁰ Al segle XIV la diòcesi valentina comptava amb unes 200 parròquies.

⁴¹ Vegeu un resum de la crisi del segle XIV a València en SERRA ESTELLÉS (1992 i 1999).

5. LA TRANSMISSIÓ DEL TRACTAT: LA CÒPIA DE GUILLEM DE POMAREDA

Ja hem assenyalat que, a més de la còpia de l'*Expositio de Ordine Misse* que serva el Ms. 169 de l'Arxiu de la Catedral de València, datada el 1420, la Biblioteca Nacional de Madrid en guarda una altra al Ms. 4443, potser uns quants anys anterior, que no arreplega la versió arromançada del Cànon ni la part complementària final del manuscrit de l'ACV. A part d'això, no ens ha arribat cap altre manuscrit ni cap altra edició de l'obra d'Anglés. Tanmateix, gràcies als inventaris de llibres pertanyents a eclesiàstics, podem deduir que la seua obra devia ser prou coneguda a la València de l'època. No podia ser d'altra manera si tenim en compte la matèria de què tracta –aspecte central en la formació del clero–, el prestigi i l'autoritat que li conferia la seua procedència catedralícia i la projecció intel·lectual de l'orde dominicà a què pertanyia Guillem Anglés.

Els inventaris de llibres solen ser poc precisos en la descripció dels continguts, i això dificulta la identificació de molts d'ells amb el text anglès. El mateix Sanchis Sivera (Rodrigo, 1999, 92-95) n'exhumà uns quants, on consten obres que, en alguns casos, podrien correspondre ben bé al nostre tractat, com ara l'inventari d'Esteve Arbrella, ardiaca d'Alzira, de 28 de juny del 1417, en què apareix un “Tractat sobre la missa”; el de Pere Comuel, ardiaca de Xàtiva, de 22 de novembre del 1422, en què figura “La lectura de la missa”; el de Francesc Daries, canonge de València, del 1440, en què tenim “Lo Cànon”, i així d'altres. Només podem estar segurs de la identificació amb el text d'Anglés quan se n'explicita l'autoria o es reproduïx una bona part de l'incipit o del colofó. És el cas de l'inventari de mossén Joan Llopis, rector de Silla, del 2 de juliol de 1437, en què s'esmenta “L'obra de frare Guillem Anglés”.⁴²

Ara bé, l'absència de documentació sobre la presència del text d'Anglés fora de la diòcesi de València, almenys en l'estat actual de les recerques, sembla limitar a aquesta la difusió del seu tractat. No apareix en l'inventari de llibres de la Catedral de Vic, de 1402, ni tampoc en el de la Catedral de Barcelona, de 1421, ni en el de la Catedral de la Ciutat de

⁴² Arxiu del Regne de València, *Protocol de Marc Barberà*, núm. 200, segons FERRER, Rosario, *La literatura en Valencia (1416-1474)*, Tesi doctoral, Facultat de Geografia i Història, Universitat de València, 1993, 392, núm. 10.

Mallorca, de 1438. Tampoc no figura en els repertoris de biblioteques privades de la Barcelona del segle XIV i del segle XV, exhumats per Josep Hernando (1995) i per Josep Antoni Iglésias (1996), respectivament. En canvi, no és descartable que alguna de les “exposicions” sobre la missa o sobre el Cànon en romanç que figuren en el catàleg d'inventaris mallorquins aplegat per Jocelyn N. Hillgarth pogués correspondre a l'obra d'Anglés. Concretament en l'inventari de Pere Calders (9-X-1484), prevere i domer de la Seu de Mallorca, llegim que posseïa “hun libret de paper, dit *La Exposició del Cànon*, cubert de angrut”, i en el de Jaume Seguí (11-XII-1498), prevere de Pollença resident a la Ciutat de Mallorca, apareix “un libret de la *Expositió de la missa*”. Són dades que, cronològicament, coincideixen amb un moment d'intenses relacions eclesiàstiques i, en general, culturals i econòmiques entre Mallorca i València. En realitat, són massa vagues per veure-hi la versió en romanç del teòleg valencià. Més encara, no s'ha de descartar que els redactors dels inventaris n'haguessen traduït l'hipotètic títol llatí original. El títol en llatí és, en canvi, el que figura en l'inventari d'Onofre Garrell (4-IV-1506), prevere, quan anota que havia posseït “hun libre cubert de posts, nomenat *Expositio canonis*” (Hillgarth, 1991, II: 545, 601, 628). Però, d'exposicions en llatí de la missa o del Cànon, i de molt diversos autors, en corrien moltes (vegeu III.3). Com bé afirma Perarnau (2006, 618), mestre Vicent Ferrer en seguí una diferent de la d'Anglés, el seu antecessor en la càtedra valentina de Teologia, per a la redacció de la seua cèlebre *Col·lació feta en la Seu de Mallorques a preveres i religiosos*, encara que no la devia ignorar. De fet, la biblioteca de la Seu valentina podria haver posseït ja el *Tractatus super expositionem misse*, que figura amb el núm. 158 de l'*Inventarium Librorum Librerie Sedis [Valentie]*, publicat per Sanchis Sivera (ed. Rodrigo, 1999, 114).

No coneixem les circumstàncies de l'encàrrec al notari Guillem de Pomareda de realitzar el trasllat de l'obra d'Anglés. Com és ben sabut, aquesta tasca se solia assignar als notaris, sobretot quan hom volia assegurar-se una còpia fidedigna. Probablement fou una iniciativa del rossellonés Hug de Llupià, bisbe de València (1397-1427), autor de diverses constitucions litúrgiques, que degué considerar que una còpia digna del tractat d'Anglés devia ser conservada en l'arxiu catedralici. Probablement és un indicatiu de la seua vigència en les classes de la càtedra de la Seu valentina.

Guillem de Pomareda és, tanmateix, un notari molt poc documentat. El seu cognom –que en bona grafia etimològica s'hauria d'escriure *Pomareda*– no figura en l'exhaustiu repertori de repobladors del regne de València medieval que aporta Enric Guinot (1999); de fet, el seu cognom

va ser i és absolutament infreqüent en terres valencianes.⁴³ El *Diccionari Català-Valencià-Balear*, d'Alcover-Moll (s.v. *Pomareda*), ens informa que, com a llinatge, persisteix en poblacions de l'Empordà i del Ripollès, com Batet, Calonge, Espolla, etc., i l'*Onomasticon Cataloniae*, de Joan Coromines (s.v. *Pomareda*), el localitza com a topònim bàsicament a les terres de l'actual Catalunya francesa. Per la seua banda, Julià B. Alart reproduceix en el seu *Cartulari* (XXVIII, f. 112) un document de 1579, referent al terme de Queixàs (Rosselló), en què figura un “Joan Pomareda, natural de Bellpuig”, una altra població del Rosselló. El cognom, sembla, doncs, d'origen català nord-pirinenc.

Guillem de Pomareda no figura entre els servidors del bisbe Llupià, inventariats per Cárceles Ortí (1998), però alguns trets gràfics de la seua còpia de la traducció anglesiana del Cànon suggereixen uns hàbits fonètics ben septentrionals. En efecte, com després tindrem ocasió de constatar, el grup [gwa] tendeix a resoldre's com a *ga* (*gardar*, *garnits*, *garda*, *esgardament*, etc.), tal com s'observa en molts textos rossellonesos, i no com a *gua*, d'acord amb els hàbits usuals dels valencians. La presència d'ultracorreccions del tipus *vingua*, *veguades*, *combregar*, *pregua* contribueix a reforçar aquesta impressió. D'altra banda, es constaten alguns casos de confusions de *a* i *e* àtones, com en *migençants* (mitjançants), *altr creu* (altra creu), *axí* (eixí), *encare* (encara), *guerrà* (guarrà), i de tancament de la *o* àtona en [u], com en *gubernació* o *corrumputs*, sovint explicables pel context fonètic, però infreqüents en textos valencians. D'altra banda, el text presenta uns quants exemples de reducció gràfica de la *-ll* final en *-l*, com ara en *aquel*, *novel*, *anyel*. Encara que aquest tret podria explicar-se com una tendència gràfica del copista, la reiteració d'aquests casos fa pensar que podria reflectir la pronúncia despalatalitzada de *-ll* final del parlar matern de Pomareda.

No solament és probable que el nostre notari procedís de la diòcesi d'Elna, sinó que no es pot descartar que la seua presència a València tingués alguna cosa a veure amb la del bisbe Hug de Llupià. En tot cas, ens consta que era ciutadà de València l'11 d'abril de 1432 quan, juntament amb un altre notari, Jaume Ferrando, també ciutadà de València, fou nomenat procurador general dels béns de Bernat Talens, veí de Carcaixent.⁴⁴

⁴³ Hi figura, tanmateix, un “Johan de Pomareda”, bé que com a habitant de la Vall d'Ossau (Gascunya), l'any 1338. El mateix historiador Guinot ens ha comunicat que al fogatge de Catalunya, de 1497, figuren un “Pere Pomareda” al Soler (Rosselló) i un “En Pomareda” a Serrabona (Conflent).

⁴⁴ Arxiu del Regne de València, *Protocol notarial*, núm. 2429, Registre de Vicent Saera. Agraïm aquesta informació a Enric Cruselles.

Cinc anys més tard, exactament el 10 de juny de 1437, continuava exercint de notari a la ciutat de València.⁴⁵

Com que la versió d'Anglés només ens ha arribat a través de la transcripció de Pomareda, no estem en condicions de dilucidar el grau d'alteració que ha pogut patir el text original. Certes incongruències en l'estructura del text de la versió, que tindrem ocasió d'examinar minuciosament en la nostra edició crítica, permeten col·legir que algunes anomalies poden ser atribuïdes al copista o al procés de transmissió de l'obra. Així i tot, hem de considerar molt positiva la tasca de Pomareda, ja que ens ha deixat una còpia que, en general, és d'una bona qualitat textual.

⁴⁵ Arxiu del Regne de València, *Reial*, núm. 266, f. 112.

III

L'EXPOSICIÓ DEL CÀNON EN ROMANÇ

1. ESTRUCTURA I ESTIL

Vista ja (II.2) l'estructura bàsica de l'*Exposició breu gramaticalment en romanç del Cànon*, convé precisar ara com Anglés en distribuï la matèria. El quadre següent ajuda a visualitzar aquesta distribució i la correspondència de cada un dels paràgrafs de l'*Exposició* amb les parts del tractat:

Paràgrafs	<i>Expositio</i> (f.)	Exposició (f.)
[1] Praephatio	41	112'
[2] Sanctus	45	113 i 114
[3. Introducció al Cànon]	113'	
[4] Te igitur	46	114'
[5] In primis	48	114'
[6] Memento Domine	49	115
[7] Communicantes	50	115'
[8] Hanc igitur	52	116'
[9] Quam oblationem	52'	117
[10] Qui pridie	54'	117'
[11] Simili modo	64	118
[12] Unde et memores	69'	118'
[13] Supra quae propitio	70'	119'
[14] Supplices te rogamus	71'	120
[15] Memento etiam Domine	73'	120'
[16] Nobis quoque peccatoribus	75	121
[17] Pater noster	78'	122'
[18] Libera nos	93	123
[19] Communio	94	124
[20] Postcommunio	107	127'
[21] Placeat Tibi	108	128
[22] Benedictio	108	128

Com podem observar, l'estructura temàtica que proposa Anglés, s'ajusta a les pautes formals de qualsevol missal. Ara bé, ateses consideracions molt diverses (extensió, complexitat, variabilitat, etc.), hem optat en la nostra edició per subdividir un paràgraf molt extens, el núm. 19, tal com es mostra en el quadre que segueix:

19.1 Communio. Pax Domini. Agnus Dei...
19.2 Communio. Haec sacrosancta commixtio...
19.3 Communio. Domine Iesu Christe, qui dixisti...
19.4 Communio. Domine Iesu Christe, fili Dei vivi...
19.5 Communio. Perceptio Corporis et Sanguinis tui...
19.6 Communio. Panem celestem accipiam...

Aquesta subdivisió del paràgraf 19 ens resultarà de gran ajuda per a l'estudi de les fonts litúrgiques d'Anglés, ja que és la part del cerimonial eucarístic que presentava més varietat abans de les disposicions de Pius V, més amunt esmentades. Altrament, és també la part que presenta més anomalies en l'aplicació de l'estructura habitual de l'*Exposició*: paràgraf llatí + versió literal + *constructio* (vegeu II.2).

L'estructura bàsica de presentació de la traducció s'observa prou regularment. La traducció valenciana d'un paràgraf és introduïda per una frase de l'estil: *E vol aytant dir*. La versió, sovint parafrasejada, mot a mot, o frase a frase, és anunciada per la paraula *constructio*, que sol anar en nota marginal. En la *constructio*, Anglés sol alterar l'ordre de les paraules de la frase llatina, fins i tot explicitant el subjecte de l'oració, per tal d'adaptar-se al de la frase romànica, i facilitar així la comprensió del text. Ocasionalment, l'autor intercala alguna glossa explicativa (que en ocasions adverteix amb el terme *suple*),⁴⁶ generalment per mitjà de la sinonímia o de la parafrasi. La introducció a un nou paràgraf llatí és encapçalada per una expressió de l'estil: *Segueix-se enaprés*, i tot seguit es repeteix el mateix sistema de traducció que acabem de descriure. Així, amb poques variants, paràgraf rere paràgraf, fins el final.

Les rúbriques, amb la descripció dels gestos que l'oficiant ha de fer a cada pas i amb alguna que altra consideració més o menys teològica o

⁴⁶ El terme "suple" o "supple", que amb freqüència apareix al text de les *constructiones*, no té un significat estrictament unívoc. En ocasions significa 'la paraula llatina precedent està implícita en el text llatí, i en valencià vol dir: [...]'; en altres casos, hauríem de llegir simplement 'se sobreentén'; però, en general, indica que la paraula o paraules valencianes que el segueixen són una explicació lingüística o teològica del sentit del text llatí, i en aquest cas hauríem d'entendre 'vol dir'.

pastoral, van intercalades en el text o en nota marginal. Generalment, l'inici de paràgraf en llatí i l'inici de les *constructiones* són destacats amb una ornamentació i unes caplletres en roig o en blau, que s'allunyen de la sobrietat tipogràfica de la resta del text del manuscrit.

Cal advertir que la traducció contínua inicial de cada paràgraf no sol ser exactament igual a la de la *constructio*. En aquesta predomina un criteri didàctic, tal com si es tractés de preparar els materials per a una classe. En aquella predomina un criteri que podríem qualificar de literari, car es tracta de presentar el text, no com un objecte didàctic, sinó tal com si fos destinat a la recitació pública, fins al punt de fer suggerir a Curt Wittlin (2003, 238) que la lectura de tots els paràgrafs seguits del Cànon “made me wonder how close Valencia had come in Anglés' times to offer Mass in vernacular”. En concret, Wittlin posa com a exemple d'aquest contrast el text de la traducció continuada del *Te igitur* i el de la *constructio* corresponent. El primer fa: “Donchs, Tu, Pare nostre, qui est sobirament piadós, pregam-te devotament et humilment, per lo teu fill Jesucrist, senyor nostre, e-t demanam que Tu hajes per reebuts agradablement et que beneesques aquests dons, que nós te offerim, e-ncara beneesques aquests sants sacrificis, mundes et nets de tots defalliments”, mentre que el de la *constructio* és així: “Adonchs, o enperamor d'açò, o Tu, molt piadós Pare, nós humils pregam e demanam a Tu per Jesucrist, Fill teu, senyor nostre, que Tu hajes per reebuts agradablement, ço és a dir, que agradablement rebes e beneesques aquests dons que nós te offerim, aquests dons que de Tu havem reebuts et aquests sants sacrificis no corruptuts, ço és, mundes et nets de tots defalliments”.

En relació amb l'estructura utilitzada per Anglés, les alteracions més significatives són les següents: el *Sanctus*, el *Pater noster* i el *Pax Domini* no tenen traducció, probablement pel fet de ser pregàries molt conegudes, però sí *constructio*; el *Sanctus* i l'*Agnus Dei*, presenten, respectivament, dues *constructiones*; *Quam oblationem* no és traduïda literalment, sinó parafrasejada, de manera que la seua traducció s'acosta al que vol ser la *constructio*, però, a més a més, també presenta la *constructio* corresponent; hi ha paràgrafs que només se'ns donen en llatí, com *Panem celestem accipiam*; i, finalment, encara observem omissions de la traducció poc explicables, com l'*Ite missa est*. Ja hem advertit que, en l'estat actual dels coneixements, no podem saber si aqueixes incongruències són imputables a l'autor o al procés de transmissió del text. Potser palesen la confluència de materials de diversa procedència en el treball

compilatori de l'autor. En aquest sentit, s'ha de remarcar, a propòsit de “*manus sancti Angeli tui*”, que Anglés ha mirat de reflectir els dos corrents d'interpretació teològica que ja circulaven aleshores, adoptant-ne un en la traducció literal (“per mà del teu fill beneyt Jesucrist, qui és àngel sant de gran consell”) i tots dos alhora en la *constructio* (“per les mans del teu sant Àngel, ço és a dir, del teu Fill qui és dit Àngel, o per lo misteri dels àngels qui t'offeren e't presenten les nostres oracions”). Tot plegat permet que no siga descartable la hipòtesi que Anglés hagués redactat més d'un comentari o versió parafrasejada del Cànon.⁴⁷

La doble traducció d'Anglés sembla absolutament original. El nostre teòleg compatibilitza en tot moment l'esforç de fidelitat al llatí en la *constructio* amb la recerca de la paraula o de la frase més adient al geni de la llengua en la versió contínua. Ara bé, Anglés no es limita a oferir-nos una versió lingüísticament correcta de les diferents parts del Cànon, ans ben sovint les glossa amb breus comentaris teològics. Així, “*dormiunt in sompno pacis*” (a l'*Unde et memores*) és traduït per “dormen en dormir de pau, ço és, que són en purgatori e speran parays, qui és loch de pau”.

Assenyalem, finalment, que la traducció d'Anglés es caracteritza, en general, per l'ús d'un registre culte i llatinitzant, propi d'un text sagrat com és el Cànon de la missa, i per una gran precisió terminològica, com escau a un teòleg competent i rigorós. Un rigor que li permet, per exemple, de traduir “*puer Abel*” no per “*infant Abel*”, sinó per “*servent Abel*”. I una precisió que, sobretot en les *constructiones*, el duu a recórrer molt freqüentment a la sinonímia, a la perífrasi i fins i tot a la glossa per a aclarir o matisar un determinat significat (vegeu III.2).

⁴⁷ En la nostra edició del Cànon (vegeu notes 12, 80 i 173) assenyalem algunes petges que podrien recolzar la hipòtesi que formulem.

2. LA LLENGUA

Anglés tradueix la seua *Exposició* “en romanç”. És la denominació amb què se solien designar a l'època medieval els textos en vulgar o en pla –denominacions també alternatives– per oposició als textos en llatí. Com és ben sabut, al segle XIV les incipients denominacions dels diferents vulgars de la Romània no solien emprar-se si no era per a contraposar un determinat romanç a un altre. En el cas del regne de València, se solia utilitzar en aquests casos el terme “catalanesch”, tal com fa en la seua *Crònica* (1325) el ciutadà valencià Ramon Muntaner, natural de Peralada, o el sintagma “llengua catalana”, tal com l'usa el notari valencià Bernat de Soler en la carta de repoblació de Sagra (1341). Però per aquelles dates ja hi devia haver fet la seua aparició la denominació del nostre romanç amb el gentilici regnícola. Això és, si més no, el que es desprèn de documents com el procés judicial contra Gil de Lozano, datat entre 1343 i 1346, on es fa constar que sa mare, Sibil·la, parlava “valencianesch” perquè era d'Oriola, i en textos com la traducció del *Valeri Màxim* (1395) realitzada per Antoni Canals –que degué conèixer alguns anys amb el nostre Anglés al convent dels Predicadors de València i que fou un dels seus successors en la càtedra de Teologia de la Seu de València–, quan afirma que l'ha tret “en nostra vulgada llengua materna valenciana” (Ferrando - Nicolás, 2005, 107).⁴⁸

La traducció d'Anglés s'ajusta a les pautes lingüístiques del model cancelleresc, caracteritzat per una forta unitat i la preferència per les solucions cultes, però presenta certes variacions, altrament ben normals, dignes d'atenció per a qui vulga aproximar-se a l'estudi de la llengua de l'època. Tot seguit n'oferim una breu caracterització lingüística, limitada als trets més destacables, en la qual els exemples adduïts –només una mostra– van seguits del número corresponent al paràgraf en què es localitzen.

En el vessant gràfic constatem:

a) un lleuger predomini dels casos de monoftongació de [gwa] en [ga] (*garda* 7, *gardar* 5, 13, 18, 19.3, *garnits* 7, *esgardament* 14) sobre

⁴⁸ Per això no té sentit preguntar-se, com fa Perarnau (2006, 618), si “a mitjan del segle XIV algú a València parlava i escrivia en valencià”.

els que segueixen més fidelment l'etimologia (*guardar* 5, 13, 16, 19.3, *esguart* 13); també, algunes representacions de la consonant velar sonora amb *gu*, que podrien interpretar-se, bé que no necessàriament, com a ultracorreccions (*vingua* 17, *digua* 19.2, *pregua* 19.2, 19.4, *veguades* 19.2, *combregar* 19.6);

b) la intercalació de l'oclusiva antietimològica *p* en el grup *mn* per tal de reforçar l'articulació bilabial de la primera consonant (*dampnació* 8, *condempnació* 20), tret ben habitual a l'època;

c) l'ús sistemàtic de la *l*- inicial per a representar la consonant palatal lateral (*loat* 1, 2, *lunyats* 1, *lahor* 1, 6, *lur* 6, 7, *lum* 15); excepcionalment, també es troba en posició final de mot (*aquel* 7, 14, *novel* 11, *ayel* 11, *anyel* 19.1);

d) l'alternança de casos amb *s* líquida i sense (*scrit* 1, *stan* 12, *sperança* 16, *Steve* 16, *spiritual* 17, però *estimador* 16, *estant* 19.2, *estat* 20);

e) el predomini de *x* en la representació de la consonant palatal fricativa sorda en posició intervocàlica (*axí* 1, *servexen* 8, *dexebles* 10, *meréxer* 19.2) i l'alternança entre *x* i *ix* en posició final (*matex* 7, *pux* 11, *quax* 16, *bax* 18, però *quaix* 1, *puix* 7, *mateix* 19.4);

f) l'alternança de variants amb *h* antihiàtica i sense (*rahons* 3, *lahor* 6, però *loen* 1, *hoen* 6);

g) la tendència a representar certs grups consonàntics amb grafies llatinitzants o pseudollatinitzants (*peccat* 1, *peccadors* 6, *offerim* 1, 4, *sancetes* 2, 10, *prephaci* 3, *ecclésia* 5, *esclésia* 5, *triumphant* 14, *defuncts* 18);

h) el manteniment constant de la grafia tradicional *-ts* de la desinença de la segona persona del plural de diversos temps verbals, a pesar d'haver-se consumat ja oralment el procés de vocalització (*siats* 1, *sots* 2, *devets* 3, *prenets* 10).

En el vessant fonètic observem:

a) la fidelitat al vocalisme occidental, tònic i àton, amb algunes vacil·lacions fàcilment explicables per llatinisme (*perturbació* 18), per l'atracció gràfica de les formes llatines pròximes (*nostros* 8, *cum* 18, *regnas* 19.1, *intres* 19.6), per confusió fonètica entre *a* i *e* àtones o per ultracorrecció (*migençant* 3, 18, *encare* 6, *altre creu* 9, 12, *speran* 15, *conscièncias* 18, *perdonas* 19.1, *piédós* 19.2, *guerrà* 19.5, *ànimas* 20),

per concurrència de variants (*meravellen* 1, *enadí* 3) o per la pressió tancadora de l'entorn fonètic (*gubernació* 17, *cubert* 19.5);

b) l'alternança de variants formals amb assimilació vocàlica i sense (*ordenàs* 3, però *ordons* 8; *voluntat* 19.3, però *volentat* 19.3; *enemichs* 19.6, però *inimichs* 19.6), o, excepcionalment, la preferència absoluta per la variant assimilada (*egual* 16);

c) el predomini quasi absolut de la variant *sent* en aposició, davant noms propis, fidel reflex d'una pronúncia encara general (*sent Gregori* 3, *sent Pere* 7, *sent Pau* 7), i, per atracció, del femení *senta* (*senta Lúcia* 16, *senta Felicitat* 16), però no, com a norma general, en els altres contextos (*sant poble* 12, *sant àngel* 14, *sant mesclament* 19.2);

d) l'alternança del tractament *e/ei* derivat de A+CT (*fet* 7, 20, *feta* 19.4, però *feyt* 3, 9, *feyta* 12, *benfeytors* 6);

e) la preferència per les formes sense la *d* epentètica (*tolre* 3, *engenrà* 7, *penre* 18, *porem* 18), al costat de les que ja l'adopten (*pendre* 10, *pendré* 19.6);

f) l'alternança entre les formes verbals amb hiatus i sense (*reebuts/rebuts* 13, *reebist/rebist* 13, *faent* 10/*fem* 1);

g) la conservació en alguns casos de la *-n* final per fonètica sintàctica (*sobiran prevere* 13, *plen de misericòrdia* 14, *man dreta* 16), al costat de casos que en manifesten la pèrdua (*mà squerra* 10, *sobirà altar* 14, *mà dreta* 16);

h) alguns casos d'emmudiment de la *t* en el grup final *-nts* (*congregans* 7, *honrans* 7, *sans* 7).

En el vessant morfològic i sintàctic podem destacar:

a) la presència testimonial de la desinència del nominatiu llatí (*Déus* 9, 14, *cors* 9, 17);

b) l'ús sistemàtic dels plurals en *-ns* en els mots derivats de paroxítons llatins (*órdens* 1, *hòmens* 2, 17);

c) l'alternança dels plurals en *-es* i en *-os* en els masculins acabats en *-s* o *-ç* (*braços* 12, 14, però *defeses* 8); en el cas de *mateix*, constatem *mateys* (6), *matexs* (6, 18);

d) el tractament femení dels substantius en *-or* (*la error* 3);

e) el superlatiu absolut amb *molt* (*molt piadós* 8) o amb un adverbi de manera, sobretot *sobiranament* (*sobiranament amich* 9);

f) l'alternança entre les formes plenes de l'article determinat *lo*, *la*, *los*, de la preposició *de* i del pronom feble *ne* davant mot començat per vocal (*la exposició* 3, *de açò* 3, 10, *ne ha dos* 3, *la ajuda* 7, *lo ajustament* 8, *lo altar* 14, *la ara* 14) i les formes elidides corresponents (*d'açò* 1, 5, 18, *l'altar* 13); la preposició *per* no es contrau mai amb l'article (*per los vius* 6, *per els mèrits* 7);

g) l'ús sistemàtic dels demostratius reforçats (*aquest* 1, *aquesta* 1, *aquests* 7);

h) el recurs sistemàtic als possessius *llur/llurs* (*la lur fe* 6, *lurs vots* 6, *los mèrits lurs* 7);

i) l'ús sistemàtic de la forma *yo* (17, 19.4, 19.5), en contrast amb l'ús sistemàtic de la forma *ja* (8);

j) l'alternança de les formes simples i reforçades del pronom personal de primera persona del plural (*nós* 1, 2, 6, 12, 17, 18, *nosaltres* 1, 12, 15, 16, 17), però l'ús ja sistemàtic de la variant reforçada de la segona persona del plural (*vosaltres* 1, 10, 11, 19.2, 19.3);

k) l'ús sistemàtic de les formes verbals incoatives en *-esco* (*beneesques* 4, *jaquesch* 19.3, *obeescha* 19.4), amb l'excepció de *offerixen* (6), que bé podria ser una distracció de l'autor o del copista;

l) la presència minoritària de la desinència *-e* en la tercera persona del singular del present i perfet d'indicatiu, del present d'imperatiu i del present de subjuntiu (*sie* 1, *pregue* 3, *vege* 3, *menbre't* 6, *benehie* 10, *plàcie't* 19.3, *haje* 20);

m) la persistència de la desinència asil·làbica de la segona persona del singular del present d'indicatiu en verbs com *coneixs* (6), *beneys* (16), *leys* (17);

n) el predomini de les desinències asil·làbiques del singular del present de subjuntiu en els verbs de la primera conjugació (*que Tu mans* 1, *que bast a dir-los* 3, *que atorchs* 7, *que ordons* 8, *que Tu-ls perdons* 15, *no-ns mens* 17, *me port* 19.6);

o) el contrast entre el tractament predominantment amb *-n* final dels gerundis (*crean* 12, *multiplican* 12, *loan* 19.6) i amb *-nt* final dels

participis de present, que solen conservar encara la flexió de nombre (*sperants* 12, *pregants* 14);

p) la preferència per les formes fortes del perfet simple (*dix* 10, *hac* 11) i del participi de passat (*pres* 10);

q) l'ús de *est* (14, 17, 19.2) i, excepcionalment de *es* (14), com a segona persona del singular del present d'indicatiu d'*esser*;

r) l'ús de la perífrasi verbal formada per una forma personal de *dignar*, *plaire*, *deure* o *voler* seguida d'infinitiu –calc sintàctic del llatí– per a expressar un matís de súplica o condescendència (*que-ns vulla salvar* 2, *que dejes pacifficar* 5, *et plàcia pacifficar* 5, *que deges fer* 9, *que vullas esser menbrant* 15);

s) l'ús de *deure* més infinitiu com a perífrasi d'obligació (*no y deu res enadir* 3, *no y deu molt aturar* 19.3);

t) l'ús d'adverbis i conjuncions que, en general, esdevindran arcaïtzants a partir de la darrerria del segle XV (*quaix* 1, *espau* 3, *jatsia/jatsesia que* 3, *per ço car* 3, *aytambé* 7, *empertotstems* 7, *adonchs* 8, *en guisa que* 8, *com* “quan” 9, *cor* 10, *quant que quant* 11, *tota vegada que* 11, *pus que* 12, *per ço que* 14, *sopte* 16, *emperamor d'açò* 18, *per tal car* 19.2, *nul temps* 19.4);

u) l'absència d'article davant de substantius generalitzadors (*reemuts de poder del diable* 1, *de totes creatures* 1, *són en infern* 2, *Pau del Senyor* 19.1);

v) el predomini dels relatius *qui* i *que* en funcions de subjecte i d'objecte directe, respectivament (*hosts qui són en lo cel* 2, *pa sant qui dóna* 12), però amb tendència a l'ús de *que* com a subjecte si l'antecedent és femení (*Maria, que fo present* 7, *la memòria [...]*, *que diu axí* 15);

x) la persistència de la construcció llatinitzant *per+nom+a+infinitiu* (*per la sperança de salut a-conseguir* 5);

y) l'alternança de la construcció adverbial del tipus *perfetament ne acabada no pot entendre* (3) amb la de *pregam-te devotament e humilment* (4);

z) l'ús de la doble negació (*nengun prevere no y deu res enadir* 3, *nul temps no-m jaquesques* 19.4).

En el vessant lèxic i semàntic, podem subratllar:

a) la profusió de terminologia teològica i eclesiàstica (*deïtat* 1, *redempció* 1, *crucifixi* 3, *missal* 3, *prevere* 3, *secreta* 3, *mundes* 4, *oblació* 8, *sacrifici* 8, *cancellar* 14, *refrigeri* 15, *inconsustancial* 16, *temptació* 17, *tribulació* 18, *iniquitats* 19.4);

b) la preferència per les variants cultes de termes religiosos (*cristià* 5, *màrtir* 7, *consecració* 10, *remissió* 11, *supplicació* 14, *purgatori* 15, *paradís* 15, *miseracions* 16, *supplicar* 18, *perturbació* 18), al costat de les que presenten tractament semiculte o popular (*coledors* 6, *rehemçó* 6, *dexebles* 10, *paraís* 11, *torbació* 17, *demanar* 18);

c) l'ús de mots i de variants formals que comencen a esdevenir arcaïtzants (*aytal* 1, *host* 2, *fembres* 2, *distament* 3, *denant* 4, *enaprés* 5, *adonchs* 5, *colent* 5, *lig* 9, *plasent* 9, *jaquir* 10, *enap* 11, *tro* 12, *decorriment* 15, *guardar* “mirar” 16, *ora* 16, *aytant* 16, *sobrats* 17, *alscuns* 19.3), sovint al costat de sinònims més moderns (*tal* 1, *davant* 3, *algun* 7, *plaents* 9, *lleixar* 18, *vora* 19.2);

d) el recurs al sufix *-al* per a la creació d'adjectius cultes, alguns dels quals sense continuïtat en la llengua moderna (*eternal* 1, *divinal* 1, *catholical et apostolical* 5, *perpetual* 12, *dominical* 17, *sacramental* 17);

e) la preferència quasi absoluta per les variants formals que més arrelaran en terres valencianes: *verdader* i derivats (1, 6, 8, 19.2, amb l'única excepció de *vertader* 19.2), *piadós* i derivats (5, 6, 8, amb l'excepció de *piadós* 19.2), *dins* (16, 18, 19.2, amb l'única excepció de *dintre* 16), *juhí* (20), *huy* (17);

f) l'alternança dels sufixos *-ea* (*bonea* 1, *altees* 2) i *-esa* (*saviesa* 9);

g) l'ús de la sinonímia per a facilitar la comprensió dels cultismes o per a precisar un significat (*lunyats et separats* 1, *no departible o indivisible* 1, *de companyes o de osts* 2, *invoca o pregue* 3, *mundes et nets* 4, *ajustar e adunar* 5, *rehemçó o remissió* 6, *coledors o honradors* 6, *protecció o garda o deffensió* 7, *en guisa o en manera que* 7, *prengues o rebes* 8, *plasent e agradable* 9, *preparació o aparellament e carrera de salvació* 19.2);

h) el recurs a la paràfrasi o a la glossa, a vegades introduïda per *ço és a dir*, ja per a explicar el sentit d'una paraula o d'una frase, ja per a donar una traducció alternativa més acostada al llenguatge viu. Així, *tua*

gloria és explicat o parafrasejat per “la tua glòria, ço és a dir, de la tua gràcia e benedicció” (2), *in primis* per “primerament e principal o en los començaments” (5), *habeas accepta*, per “hajes reebuts agradablament, ço és a dir, que agradablament rebes” (5), *catholica* per “catolical o universal” (5), *toto orbe terrarum* per “per totes les terres del món o per tot lo segle de les terres” (5), *custodire* per “gardar, ço és, de vicis e de demonis” (5), *adunare* per “ajustar, ço és, en una fe et en una caritat” (5), *famulo tuo* (referit al pontífex) per “servent teu, axí com a cap de la universal Ecclésia Romana” (5), *et omnibus orthodoxis* per “et ab los altres feels cristians, id est recte credentibus, ço és, de tots los dretament creents” (5), *memento* per “tu hajes mercé o remembre't” (6), *fides* per “fe informada per caritat” (6), *omnium circumstantium* per “de tots aquells qui estan entorn de nós, qui ohen la missa” (6), *servitutis nostre* per “de la nostra servitut, o del teu poble” (8), *ab eterna dampnatione* per “de la eternal dampnació, ço és, Tu guardan o desliuran et conservant-nos de peccats” (8), *mysterium fidei* per “misteri de la fe, ço és a dir, del secret de la fe, cor en aquest sacrament una cosa veu hom et altra n creu hom” (11), *largitor venie* per “donador de vènia et de perdó” (16), *divina institutione* per “divinal institució o ordenació” (17), *Agnus Dei, qui tollis* per “Anyel de Déu, qui tols o perdonas” (19.1);

i) el recurs a mots o a variants populars (*egual* 1, *coratge* 1, *lig* 9, *segle* “cercle” 4, *assuautjar* 8, *decorriment* 15, *juí* 20, *mercenejar* 21).

Del conjunt de trets lingüístics seleccionats i d'un examen minuciós de la versió podem extraure algunes conclusions d'interés:

1. A pesar de la fidelitat al model lingüístic cancelleresc, es constata una certa diferència entre la llengua de la versió del text estricte del Cànon i la de les rúbriques i les construccions. En aquella, la uniformitat morfològica (com ara l'ús sistemàtic del possessiu *lur*, de les formes reforçades dels demostratius, dels incoatius en *-esc* –llevat d'una excepció–, de la desinència *-ts* de la segona persona del plural dels diferents temps verbals) i la tendència a les variants lèxiques cultes és quasi absoluta. En canvi, en les rúbriques i les construccions s'observen algunes alternances morfològiques (*benehia/benehie*, *feyt/fet*, *trencava/trencave*) i barreja d'estrats lèxics arcaïtzants i moderns (*Déus/Déu*, *ora/vora*, *jaquir/leixar*). La diferència es constata fins i tot en el tractament d'alguns noms propis (*Climent/Clement*, *Simon/Simó*, *Lin/Lí*).

2. En contrast amb la manca de coloració dialectal en la morfologia –ja hem dit que no es pot excloure que el cas d'*offerixen* pogués obeir a una distracció–, certes preferències lèxiques (com *verdader*, *piadós*, *huy*) semblen confirmar la procedència valenciana de Guillem Anglés.

3. L'anàlisi gràfica permet advertir que certs trets, sobretot la monoftongació de *gua* en *ga* i el tancament de *o* àtona en *u*, rars en un text produït a València, podrien avalar la hipòtesi de la procedència septentrional, possiblement rossellonesa, del copista, Guillem de Pomareda.

4. Les opcions que Anglés adopta en la seua traducció revelen que, al costat de solucions preses de la litúrgia i de la literatura devota, com *Déu totpoderós* (“Deus in omnibus”), *molt piadós Pare* (“Pater clementissime”), *de madona sancta Maria* (“virginis Marie”), i d'alguna tria excessivament literal, com *vots promesos* (“vota sua” ‘pregàries’), n'ha escollit d'altres d'originals, com *piadosa tua cara, serena e clara* (“propitio ac sereno vultu”), *Abel, just servidor teu* (“pueri tui justus Abell”), o *dolçament e benigna rebes* (“placatus accipias”).

5. A pesar de la tendència d'Anglés a tutejar Déu (*clamam mercé a Tu, Senyor*), es constata algun exemple del tractament amb Vós (*sots Vós un Déu*), que confirma la coexistència de totes dues solucions en la tradició litúrgica i devota medieval. El sintagma *clamar mercé*, pres de la literatura cortesana de l'època, és usat freqüentment, en lloc de *suplicar* o *demanar*, per a subratllar una relació de respecte envers Déu.

6. La traducció d'Anglés és un document excepcional per a conèixer la llengua litúrgica de l'època i per a resseguir l'evolució lingüística del ric repertori de fórmules que ens ofereix: *per los segles de los segles; Nostre Senyor sia ab vosaltres; un dia abans que sofferís mort e passió; al qual és deguda tota honor e tota glòria; no só digne que tu intres dins lo meu cubert; Fill de Déu viu; Déus qui vius e regnes per tostemps sens fi*, etc.

3. FONTS I PROJECCIÓ LITÚRGICA

No és fàcil rastrejar les possibles fonts litúrgiques del Cànon d'Anglés, atès que aquesta secció de la celebració eucarística, per la seua invariabilitat, a penes ocupa en el missal una part ínfima i, doncs, no ens forneix una rica gamma d'elements de contrast. Com a comentarista del Cànon, Anglés es degué inspirar en els autors que cita, com ara sant Tomàs d'Aquino, sant Agustí, Hug de Sant Víctor, a qui s'atribuí el *Liber de canone mystici libaminis*, escrit en realitat per Joan Cornubiensis, i Pere Lombardus, un dels més brillants teòlegs del segle XII, autor dels *Libri sententiarum IV*, que eren una exposició completíssima i sistemàtica de la doctrina cristiana i que van ser la base de l'ensenyament teològic durant tota l'escolàstica. Anglés potser també s'inspirà en altres teòlegs no citats, com Pere Damià, autor d'una *Expositio canonis missae*. L'esment de les intervencions pontifícies en matèria litúrgica, que Anglés addueix en el seu breu preàmbul al Cànon, arranca probablement del *Micrologus de ecclesiasticis observationibus*, de Bernold de Constança, amb les quals aquest col·laborador del papa Gregori VII tractava de justificar la invariabilitat del Cànon. Com a liturgista, Anglés beu també de fonts diverses. Ho examinarem tot seguit.

És ben sabut que el Cànon tradicional de l'església llatina, que comprenia des del prefaci fins al final de la missa, va anar uniformant-se al llarg dels segles VIII-IX (Jungmann, 747-748); però encara al segle XIII persistien algunes diferències, sobretot en la segona part, és a dir, des del *Pater noster* fins a l'*Ite missa est*. El 1267, el papa Climent IV (1265-1268) va oficialitzar la litúrgia dominicana, de manera que “[...] la liturgie dominicaine, définitivement constituée, devenait une liturgie officielle de l'Église romaine” (Mortier, 1921, I: 19). No es tractava d'una litúrgia nova, sinó d'una variant de la litúrgia romana ja existent, de la qual només se separa per alguns trets accidentals. Al segle XIV, les diferències textuais en la primera part del Cànon llatí ja es reduïen exclusivament a algunes paraules o variants, com l'ús de *et* per *ut* a *Simili modo* (11), o de *postquam* per *postea quam* a *Hanc igitur* (8), minúcies generades en el procés de transmissió, altrament molt interessants per a l'anàlisi de l'evolució de la llengua litúrgica.

D'acord amb els estudiosos de la història del missal romà, el jesuïta valencià Joan Baptista Ferreres (n. l'Olleria 1861 - m. València, a la presó, 28-XII-1936) (1929, 145) considera que, dins de la relativa unitat que presentava en l'edat mitjana el Cànon romà, se'n poden distingir dues famílies litúrgiques: la A, que es pot observar en sacramentaris com els de Bobbio i de Stowe i en el *Missale Francorum*, datables als segles VII i VIII; i la B, que trobem al *Sacramentari Gelasià*, de la Biblioteca Vaticana, conservat al Ms. *Vaticà Reginense* 316, del segle VII, i en diversos sacramentaris gregorians, com el Ms. *Cameracense* 164, de la Biblioteca de Cambrai, i els Mss. *Reginense* 337 i *Ottoboniano* 313, de la Biblioteca Vaticana, datables al segle IX. La tradició A, encara que molt influïda pel Cànon romà més primitiu, és bàsicament d'origen gàl·lic i té fortes connexions amb la litúrgia hispanovisigoda. La tradició B deriva fonamentalment de les reformes que es van incorporar al Cànon romà més primitiu, atribuïdes al papa Gelasi (492-496), i de les que hi va introduir el papa Gregori I (590-604).

Doncs bé, el Cànon que tradueix Anglés s'ajusta generalment a les opcions textuais de la tradició B, però no s'està de recórrer a la família A en diverses ocasions. Així, per exemple, afegeix “et omnibus orthodoxis atque catholice et apostolice fidei cultoribus” a *In primis* (5), prefereix la variant “eripi” a “eripias” a *Hanc igitur* (8), col·loca “hoc” damunt “eo” en el sintagma “ex eo” de *Simili modo* (11), anteposa “sancti” a “angeli” a *Supplices te rogamus* (14), anota “consortio” damunt “consortium” a *Nobis quoque* (16), etc.; és a dir, només excepcionalment s'inclina per les opcions de A.⁴⁹

Per a avaluar, però, amb major precisió la singularitat del treball d'Anglés resulta molt aclaridor comparar les opcions textuais més significatives del seu Cànon amb les solucions corresponents que presenten tres missals de notable interès per a la història litúrgica de la diòcesi de València: el missal valentí manuscrit de l'any 1408 (MV1408), l'edició prínceps del missal valentí imprés el 1492⁵⁰ (MV1492) i el missal romà tridentí (MR1570).

El quadre sinòptic que oferim a continuació ens permet constatar aqueixes variants. En la primera columna apareix el número corresponent del paràgraf en què hem dividit el text d'Anglés. En la segona columna es

⁴⁹ Vegeu en la nostra edició del Cànon les notes 71, 97, 124, 134, 135 i 147.

⁵⁰ N'hi ha edició facsímil de Vicent García Editores (València 1992), acompanyada d'un estudi de ESTEVE FORRIOL, José (1992).

reproduïxen els elements textuais més rellevants de la seua versió del Cànon. En les tres darreres columnes es donen els textos corresponents del MV1408, del MV1492 i del MR1570.

En relació al MV1408,⁵¹ hem d'advertir que manquen els primers folis del Cànon i quasi totes les rúbriques, almenys aquelles que podrien ser més significatives per al nostre estudi, però té l'avantatge que presenta dues variants, una *secundum consuetudinem curie romane* i l'altra *secundum consuetudinem ecclesie valentine*, tal com s'indica al final del manuscrit (f. 281): “Predicta consuetudo est secundum consuetudinem curie romane, sed secundum consuetudinem ecclesie valentine sacerdos cum dicitur Agnus Dei debet omnia sequentia dicere prout in modo hic ordinatur”. Les diferències entre les *consuetudines* romana i valenciana –aquesta última apareix a partir del paràgraf 19.1– les marcarem amb les lletres R i V, respectivament. En general, aquest manuscrit és molt similar al missal de Trento fins a 19.2. Després s'assembla més al MV1492, bé que amb uns finals d'oracions diferents. A vegades, la col·locació de les oracions és també diferent, però no sempre ho hem assenyalat, ja que el nostre propòsit ha estat concentrar-nos en els aspectes merament textuais.

Així mateix, cal tenir en compte que el MV1492 és, segons s'indica al colofó (f. 222), *iuxta morem et consuetudinem laudabilem sacrosancte sedis Valentie*.

Núm.	Anglès	MV1408	MV1492	MR1570
4	Te igitur... <i>Rúbrica:</i> Ací lo prevere se deu inclinar denant lo mig de l'altar.	[<i>Manquen folis</i>]	Te igitur... <i>Rúbrica:</i> Osculetur altare in dextera parte.	Te igitur... <i>Rúbrica:</i> Osculatur altare.
5	...et rege nostro...	[<i>Manquen folis</i>]	...et rege nostro...	...et rege nostro...
7	...Petri, Pauli... Per eundem Christum, dominum nostrum. Amen.	[<i>Manquen folis</i>]	...Petri et Pauli... Per eundem Christum.	...Petri et Pauli... Per eundem Christum, dominum nostrum. Amen.
10	...benedixit ac fregit deditque...	[<i>Manquen folis</i>]	...benedixit, fregit deditque...	...benedixit, fregit deditque...

⁵¹ És el Ms. 116 de la biblioteca de l'Arxiu Capítular de la Seu de València (vegeu FERRERES, 1929, núm. 98, i OLMOS CANALDA, 1943, 92).

Núm.	Anglès	MV1408	MV1492	MR1570
11	...postea quam...	[<i>Manquen folis</i>]	...postea quam...	...postquam...
12	...tui servi... <i>Rúbrica:</i> Lo prevere deu levar los braços un poch alt, en manera de creu...	[<i>Manquen folis</i>]	...servi tui... <i>Rúbrica:</i> Hic extendat brachia per modum crucis...	...servi tui... <i>Rúbrica:</i> Extensis manibus prosequitur.
14	<i>Rúbrica:</i> ...en après la inclinació, la qual lo prevere deu fer al mig de l'altar ab los braços cancellats sobre los pits davant la Sanch et lo Corpus de Jesucrist. <i>Rúbrica:</i> ...deu besar lo altar.	[<i>Manquen folis</i>]	<i>Rúbrica:</i> ...et postea manibus cancellatis humiliet se sacerdos profunde coram altari. <i>Rúbrica:</i> Osculetur altare.	<i>Rúbrica:</i> Profunde inclinatus iunctis manibus... <i>Rúbrica:</i> Osculatur altare.
15	<i>Rúbrica:</i> Memòria que fa lo prevere per los morts... ací lo prevere deu haver memòria de aquells o de aquelles defunts per los quals en special vol orar.	[<i>Manquen folis</i>]	<i>Rúbrica:</i> Memoria pro defunctis... hic faciat sacerdos memoriam specialem defunctorum quorum voluerit.	<i>Rúbrica:</i> ...orat aliquantulum pro iis defunctis, pro quibus orare intendit...
16	...aliquam partem... <i>Rúbrica:</i> En aquesta paraula... lo prevere se deu dar ab tots los dits de la man dreita als pits... <i>Rúbrica:</i> Ací no deu dir ne respondre lo prevere "Amen".	...partem aliquam... [<i>Manquen rúbriques</i>]	...partem aliquam... <i>Rúbrica:</i> Hic percutiat pectus suum aliquantulum... <i>Rúbrica:</i> Hic non dicatur "Amen".	...partem aliquam... <i>Rúbrica:</i> Manu dextera percutit sibi pectus...
18	...intercedente pro nobis beata... cum omnibus sanctis...	...intercedente beata... et cum omnibus sanctis...	...intercedente beata... cum omnibus sanctis tuis...	...intercedente beata... et omnibus sanctis...

Núm.	Anglès	MV1408	MV1492	MR1570
18	<i>Rúbrica:</i> ...deu-la trencar no per lo mig, mas per lo terç, e aquesta terça part deu trencar en dues parts.	[<i>Manquen rúbriques</i>]	<i>Rúbrica:</i> Hic dividatur hostia per medium... et pars una dividatur per medium.	<i>Rúbrica:</i> ...hostiam, frangit eam super calicem per medium... ex parte quae in sinistra remansit, frangit particulam...
19.1	Per omnia secula seculorum. Amen. Pax Domini sit semper vobiscum. Et cum spiritu tuo. [<i>Vegeu 19.2</i>] Agnus Dei, qui tollis peccata mundi, miserere nobis. Agnus Dei, qui tollis peccata mundi, miserere nobis. Agnus Dei, qui tollis peccata mundi, miserere nobis. Agnus Dei, qui tollis peccata mundi, dona nobis pacem.	Per omnia saecula saeculorum. Amen. Pax Domini sit semper vobiscum. Et cum spiritu tuo. Fiat commixtio et consecratio corporis et Sanguinis domini nostri, Iesu Christi, accipientibus nobis in vitam aeternam. Agnus Dei, qui tollis peccata mundi, miserere nobis. Agnus Dei, qui tollis peccata mundi, miserere nobis. Agnus Dei, qui tollis peccata mundi, miserere nobis. Agnus Dei, qui tollis peccata mundi, dona nobis pacem.	Per omnia secula seculorum. Amen. Pax Domini sit semper vobiscum. Et cum spiritu tuo. [<i>Vegeu 19.2</i>] Agnus Dei, qui tollis peccata mundi, miserere nobis. Agnus Dei, qui tollis peccata mundi, miserere nobis. Agnus Dei, qui tollis peccata mundi, miserere nobis. Agnus Dei, qui tollis peccata mundi, dona nobis pacem.	Per omnia saecula saeculorum. Amen. Pax Domini sit semper vobiscum. Et cum spiritu tuo. Haec commixtio et consecratio corporis et Sanguinis domini nostri, Iesu Christi, fiat accipientibus nobis in vitam aeternam. Agnus Dei, qui tollis peccata mundi, miserere nobis. Agnus Dei, qui tollis peccata mundi, miserere nobis. Agnus Dei, qui tollis peccata mundi, miserere nobis. Agnus Dei, qui tollis peccata mundi, dona nobis pacem.
19.2	Hec sacrosancta comixtio Corporis et Sanguinis domini nostri, Iesu Christi, fiat michi et omnibus sumentibus salus mentis et corporis et ad vitam eternam promerendam vel capescendam, sit preparatio salutaris, per Christum, dominum. Amen.	<i>R:</i> [<i>Vegeu 19.1</i>] <i>V:</i> Hec sacrosancta commixtio Corporis et Sanguinis domini nostri, Iesu Christi, fiat mihi et omnibus sumentibus salus mentis et corporis et ad vitam eternam promerendam et capescendam preparatio salutaris, per eundem Christum, dominum nostrum. Amen.	Hec sacrosancta commixtio Corporis et Sanguinis domini nostri, Iesu Christi, fiat mihi et omnibus sumentibus salus mentis et corporis et ad vitam eternam promerendam et capescendam preparatio salutaris, per eundem Christum, dominum nostrum. Amen.	[<i>Vegeu 19.1</i>]

Núm.	Anglès	MV1408	MV1492	MR1570
19.2	<p><i>Vel:</i> ...per eundem Dominum nostrum. Amen.</p> <p><i>Alii dicunt:</i> ...te prestante Deo vero vel Deus noster, qui in trinitate perfecta vivit et regnat per omnia secula seculorum. Amen.</p> <p><i>Rubrica:</i> ...besant la vora del calze...</p>			
19.3 (a)	<p>Domine, Iesu Christe, qui dixisti apostolis tuis “pacem meam do vobis, pacem relinquo vobis”, ne respicias peccata mea, sed fidem ecclesie tue eamque secundum voluntatem tuam pacificare et coadunare digneris, qui vivis et regnas per omnia secula seculorum. Amen.</p>	<p><i>R:</i> Domine, Iesu Christe, qui dixisti apostolis tuis “pacem relinquo vobis, pacem meam do vobis”, ne respicias peccata mea, sed fidem ecclesie tue eamque secundum voluntatem tuam pacificare et coadunare digneris, qui vivis et regnas Deus per secula seculorum. Amen.</p> <p>[<i>Manca V</i>]</p>	<p>Domine, Iesu Christe, fili Dei vivi, qui dixisti apostolis tuis “pacem meam do vobis, pacem relinquo vobis”, ne respicias peccata mea, sed fidem ecclesie tue eamque secundum voluntatem tuam pacificare et coadunare digneris, qui vivis et regnas per omnia secula seculorum. Amen.</p>	<p>Domine, Iesu Christe, qui dixisti apostolis tuis “pacem relinquo vobis, pacem meam do vobis”, ne respicias peccata mea, sed fidem ecclesie tue eamque secundum voluntatem tuam pacificare et coadunare digneris, qui vivis et regnas Deus per omnia secula seculorum. Amen.</p>
19.3 (b)	<p>Pax tecum et omnibus sumentibus in ecclesia Dei. Et cum spiritu tuo.</p>	<p><i>R:</i> Pax Christi et Ecclesie abundet in cordibus nostris. Amen.</p> <p>[<i>Manca V</i>]</p>	<p>Pax tecum et omnibus sumentibus in ecclesia Dei. Et cum spiritu tuo.</p>	
19.3 (c)	<p>Domine, sancte Pater, omnipotens, eterne Deus, da mihi Corpus et Sanguinem Filii tui, domini nostri Iesu Christi, ita digne sumere, ut merear</p>		<p>Domine, sancte Pater, omnipotens, eterne Deus, da mihi Corpus et Sanguinem Filii tui, domini nostri Iesu Christi, ita digne sumere, ut merear</p>	

Núm.	Anglès	MV1408	MV1492	MR1570
19.3 (c)	per hoc remissionem peccatorum meorum accipere et a Spiritu Sancto repleti, per...		per hec remissionem peccatorum meorum accipe[re] et [a] Spiritu Sancto repleti, per...	
19.4	Domine, Iesu Christe, filii Dei vivi, qui ex voluntate Patris cooperante Spiritu Sancto per mortem tuam mundum vivificasti, libera me per hoc sacrosanctum Corpus et Sanguinem tuum a cunctis iniquitatibus meis et ab universis malis meis, et fac me tuis semper obedire mandatis et a te nunquam in perpetuum separari permittas, qui vivis et regnas cum eodem Patre in unitate eiusdem Spiritus Sancti, Deus, per omnia secula seculorum. Amen.	<i>R:</i> Domine, Iesu Christe, fili Dei vivi, qui ex voluntate Patris cooperante Spiritu Sancto per mortem tuam mundum vivificasti, libera me per hoc sacrum Corpus et Sanguinem sacrum ab omnibus iniquitatibus meis et universis inquinamentis meis et ab universis peccatis, et fac me tuis semper inhaerere mandatis et a te nunquam separari permittas, qui cum eodem Deo Patre et Spiritu Sancto vivis et regnas Deus, per omnia secula seculorum. Amen. <i>V:</i> Domine, Iesu Christe, fili Dei vivi, qui ex voluntate Patris quooperante Spiritu Sancto per mortem tuam mundum vivificasti, libera me per hoc sacrum Corpus et Sanguinem ab omnibus inquinamentis meis et ab universis peccatis meis, et fac me tuis	Domine, Iesu Christe, fili Dei vivi, qui ex voluntate Patris cooperante Spiritu Sancto per mortem tuam mundum vivificasti, libera me per hoc sacrosanctum Corpus et Sanguinem tuum a cunctis iniquitatibus meis et ab universis malis meis, et fac me tuis semper obedire mandatis et a te nunquam imperpetuum separari permittas, qui vivis et regnas cum eodem Deo Patre in unitate eiusdem Spiritus Sancti, Deus, per omnia secula seculorum. Amen.	Domine, Iesu Christe, fili Dei vivi, qui ex voluntate Patris cooperante Spiritu Sancto per mortem tuam mundum vivificasti, libera me per hoc sacrosanctum Corpus et Sanguinem tuum ab omnibus iniquitatibus meis et universis malis meis, et fac me tuis semper inhaerere mandatis et a te nunquam separari permittas, qui cum eodem Deo Patre et Spiritu Sancto vivis et regnas Deus, in saecula saeculorum. Amen.

Núm.	Anglés	MV1408	MV1492	MR1570
19.4		obedire mandatis et a te nunquam in perpetuum separari, Salvator mundi cum eodem Patre in unitate eiusdem.		
19.5	Perceptio Corporis et Sanguinis tui, domine Iesu Christe, quam ego indignus sumere presumo, non mihi proveniat ad iudicium neque ad condemnationem, sed pro tua pietate prosit michi ad salutem anime et Corporis. Qui vivis et regnas per omnia secula seculorum. Amen.	<i>R:</i> Perceptio Corporis tui, domine Iesu Christe, quam indignus sumere praesumo, non mihi proveniat in iudicium et condemnationem, sed pro tua pietate prosit mihi ad tutamentum mentis et corporis et ad medelam percipiendam. Qui vivis et regnas, cum Deo Patre in unitate Spiritus Sancti, Deus, per omnia saecula saeculorum. Amen. <i>[Manca V]</i>	Perceptio Corporis et Sanguinis tui, domine Iesu Christe, quam ego indignus et infelix sumere presumo, non mihi proveniat ad iudicium neque ad condemnationem, sed pro tua pietate prosit mihi ad salutem anime et corporis. Qui vivis et regnas, Deus, per omnia secula seculorum. Amen.	Perceptio Corporis tui, domine Iesu Christe, quod ego indignus sumere praesumo, non mihi proveniat in iudicium et condemnationem, sed pro tua pietate prosit mihi ad tutamentum mentis et corporis et ad medelam percipiendam. Qui vivis et regnas, cum Deo Patre in unitate Spiritus Sancti, Deus, per omnia saecula saeculorum. Amen.
19.6 (a)	Panem celestem accipiam et nomen Domini invocabo.	<i>R:</i> Panem coelestem accipiam et nomen Domini invocabo. <i>[Manca V]</i>	Panem celestem accipiam et nomen Domini invocabo. Panem angelorum manducavit homo, cibaria misit eis in abundantia.	Panem coelestem accipiam et nomen Domini invocabo.
19.6 (b)	Corpus domini nostri Iesu Christi custodiat me in vitam eternam. Amen. <i>Altres:</i> ...Domine Iesu Christe, non sum dignus ut	<i>[Vegeu 19.6 (c)]</i> <i>R:</i> Domine, non sum dignus ut intres sub tectum	Domine Iesu Christe, non sum dignus ut intres sub tectum	<i>[Vegeu 19.6 (c)]</i> Domine, non sum dignus ut intres sub tectum meum,

Núm.	Anglès	MV1408	MV1492	MR1570
19.6 (b)	intres sub tectum meum, sed tantum dic verbo et sanabitur anima mea.	meum, sed tantum dic verbo et sanabitur anima mea. [Manca V]	meum, sed tantum dic verbo et sanabitur anima mea.	sed tantum dic verbo et sanabitur anima mea.
19.6 (c)	Corpus domini nostri Iesu Christi custodiat me, peccatorem, et perducit me pius Pater ad vitam eternam. Amen.	R: Corpus domini nostri Iesu Christi custodiat animam meam in vitam aeternam. Amen. V: [Vegeu 20 (a)]	Corpus domini nostri Iesu Christi custodiat me, peccatorem, et perducit me pius Pater in vitam eternam. Amen.	Corpus domini nostri Iesu Christi custodiat animam meam in vitam aeternam. Amen.
19.6 (d)	Quid retribuam Domino pro omnibus que retribuit michi? Calicem salutaris accipiam et nomen Domini invocabo.	R: Quid retribuam Domino pro omnibus quae retribuit mihi? Calicem salutaris accipiam et nomen Domini invocabo. [Manca V]	Quid retribuam Domino pro omnibus que retribuit mihi? Calicem salutaris accipiam et nomen Domini invocabo.	Quid retribuam Domino pro omnibus quae retribuit mihi? Calicem salutaris accipiam et nomen Domini invocabo.
19.6 (e)	Laudans invocabo Dominum, et ab inimicis meis salvus ero.	R: Laudans invocabo Dominum, et ab inimicis meis salvus ero. [Manca V]	[Vegeu 19.6 (g)]	Laudans invocabo Dominum, et ab inimicis meis salvus ero.
19.6 (f)	Sanguis domini nostri Iesu Christi custodiat animam meam in vitam aeternam. Amen.	R: Sanguis domini nostri Iesu Christi custodiat animam meam in vitam aeternam. Amen. [Manca V]	Sanguis domini nostri Iesu Christi custodiat animam meam in vitam aeternam. Amen.	Sanguis domini nostri Iesu Christi custodiat animam meam in vitam aeternam. Amen.
19.6 (g)	[Vegeu 19.6 (e)]	R: [Vegeu 19.6 (e)] [Manca V]	Laudans invocabo Dominum, et ab inimicis meis salvus ero.	[Vegeu 19.6 (e)]
20 (a)	Quod ore sumpsimus, Domine, pura	R: Quod ore sumpsimus, Domine,	Quod ore sumpsimus, Domine, pura	Quod ore sumpsimus, Domine, pura

Núm.	Anglès	MV1408	MV1492	MR1570
20 (a)	<p>mente capiamus ut de Corpore et Sanguine domini nostri Iesu Christi fiat nobis remedium sempiternum. Amen.</p> <p>[Vegeu 19.6 (c)]</p>	<p>pura mente capiamus et de munere temporali fiat nobis remedium sempiternum. Amen.</p> <p>V: Quod ore sumpsimus, Domine, pura mente capiamus ut de Corpore et Sanguine domini nostri Iesu Christi fiat nobis remedium sempiternum. Amen.</p> <p>Corpus Domini nostri Iesu Christi custodiat me, peccatorem, et perducat me ad vitam eternam. Amen.</p>	<p>mente capiamus et de Corpore et Sanguine domini nostri Iesu Christi fiat nobis remedium sempiternum. Amen.</p> <p>[Vegeu 19.6 (c)]</p>	<p>mente capiamus et de munere temporali fiat nobis remedium sempiternum. Amen.</p> <p>[Vegeu 19.6 (c)]</p>
20 (b)	<p><i>Alcuns:</i> Hec nos comunio, Domine, purget a crimine et celestis remedii faciat esse consortes, per...</p>			
20 (c)	<p>Corpus domini nostri Iesu Christi, quod ego, indignus et infelix sumere presumpsi et sanctus Sanguis eius, quod potatus sum, non veniat michi ad iudicium neque ad condepnationem, sed prosint ad salutem et redemptionem anime mee et animabus omnium fidelium defunctorum et</p>	<p>R: Corpus tuum, Domine, quod sumpsi, et Sanguis quem potavi, adhaereat visceribus meis et praesta, ut in me non remaneat scelerum macula, quem pura et sancta refecerunt sacramenta. Qui vivis et regnas cum Deo Patre in unitate Spiritus Sancti, Deus per omnia saecula</p>	<p>Corpus domini nostri Iesu Christi, quod ego, indignus et infelix sumere presumpsi et sanctus Sanguis eius, quod potatus sum, inhereant in visceribus meis et non veniant mihi ad iudicium neque ad condemnationem, sed prosint ad salutem et redemptionem anime mee et animarum</p>	<p>Corpus tuum, Domine, quod sumpsi, et Sanguis quem potavi, adhaereat visceribus meis et praesta, ut in me non remaneat scelerum macula, quem pura et sancta refecerunt sacramenta. Qui vivis et regnas in saecula saeculorum. Amen.</p>

Núm.	Anglès	MV1408	MV1492	MR1570
20 (c)	vivorum, et perdu- cant nos ad vitam eternam.	saeculorum. Amen. V: Corpus domini nostri Iesu Christi, quod ego, indignus et infelix sumere presumpsi vel ac- cepi et sanctus Sanguis eius, quod potatus sum, inhe- reant in visceribus meis, ut non veniat mihi ad iudicium neque ad condem- nationem, sed pro- sit ad salutem et remedium... Hec singulariter victima...	omnium fidelium vivorum et defunc- torum, et perdu- cant nos ad vitam eternam. Amen.	
21	Placeat tibi, Sancta Trinitas, obse- quium servitutis mee, et presta, ut hoc sacrificium, quod oculis tue maiestatis indig- nus, obtuli, tibi sit acceptabile, michi et omnibus pro quibus illud obtuli, sit, te miserante, propitiabile, qui vivis et regnas Deus per omnia secula seculorum. Amen. <i>Vel sic:</i> Sit tibi miserante, propi- tiabile, rex regum,	R: Placeat tibi, Sancta Trinitas, obsequium servi- tutis mee, et praes- ta, ut sacrificium, quod oculis tuae maiestatis indig- nus obtuli, tibi sit acceptabile, mihi- que et omnibus pro quibus illud obtuli, sit, te mise- rante, propitiabile, per Christum, do- minum nostrum. Amen. V: Placeat tibi, Sancta Trinitas, unus Deus,	Placeat tibi, Sancta Trinitas, unus Deus, obsequium servi- tutis mee, et presta, ut hoc sacrificium, quod oculis tue maiestatis ego, in- dignus, obtuli, tibi sit acceptabile, mi- hique et omnibus pro quibus illud obtuli, sit, te mise- rante, propitiabile, rex regum, qui in trinitate perfecta vivis et regnas Deus per omnia secula seculorum. Amen.	Placeat tibi, Sancta Trinitas, obse- quium servitutis mee, et praesta, ut sacrificium, quod oculis tuae maies- tatis indignus ob- tuli, tibi sit accep- tabile, mihi que et omnibus pro qui- bus illud obtuli, sit, te miserante, propi- tiabile, per Chris- tum, dominum nostrum. Amen.

Núm.	Anglès	MV1408	MV1492	MR1570
21	qui in trinitate perfecta vivis et regnas Deus per omnia secula seculorum. Amen.	obsequium servitutis mee, et presta, ut hoc sacrificium, quod oculis tue maiestatis, indignus, obtuli, tibi sit acceptabile, mihi-que et omnibus pro quibus illud obtuli, sit, te miserante, propitiabile, rex regum, qui vivis et regnas per omnia secula seculorum. Amen.		
22	Benedictio Dei omnipotentis, Patris et Filii et Spiritus Sancti, descendat et maneat super vos. Amen.		In unitate Sancti Spiritus benedicat vos Pater et Filius. Amen. Benedictio Dei omnipotentis, Patris et Filii et Spiritus Sancti, descendat et maneat super vos. Amen.	Ite missa est. [Vel:] Benedicamus Domino. Deo gratias [en 20 (c)]. Benedicat vos omnipotens Deus, Pater, et Filius et Spiritus Sanctus. Amen.

La comparació del text d'Anglès amb el dels altres tres missals permet corroborar que el nostre liturgista s'ajustà bàsicament a la tradició valentina, que va reflectir molt bé l'incunable de 1492. Ara bé, si volem precisar millor l'aportació singular d'Anglès, haurem de tenir en compte no sols la seua condició de dominic i, doncs, la seua familiarització amb una tradició litúrgica pròpia, sinó el fet que la diòcesi de València era sufragània de Tarragona. Per això ens ha semblat imprescindible consultar també el ritual dominicà i altres missals més o menys coetanis guardats al ric Arxiu Capitular de València. Pel que fa a la tradició dominicana, hem recorregut al *MISSALE SECUNDUM ORDINEM FRATRUM PRAEDICATORUM, iuxta decreta Capituli generalis Salmantice anno Domini 1551 celebrati reformatum* (Venècia 1562). Quant als missals de l'Arxiu de la Seu, n'hem examinat alguns *secundum consuetudinem Ecclesiae Valentinae*,

datats o datables a començaments del segle XV, com ara el Ms. 94,⁵² que, òbviament, s'inscriuen en la tradició litúrgica tarraconense, i altres, de ritu Sarum (així coneguts pel fet de ser originaris d'aquesta antiga ciutat anglesa junt a l'actual Salisbury), aliens a aquella tradició. Finalment, hem comparat també el Cànon anglesià amb el de la versió alfonsina continguda al *Setenario* d'Alfons X el Savi.

El contrast entre les variants textuais d'aqueixos missals,⁵³ així com les interessantíssimes notes de Ferreres (1929), ens han permès de confirmar que les diferències més notables comencen a observar-se a partir del *Pater noster*, ja que no sols afecten algunes paraules o frases senceres, sinó també la seqüenciació i la presència o l'absència de determinades oracions.

A la vista d'aquest examen comparatiu, hem pogut arribar a les constatacions següents:

1. Anglès desconeix el Cànon del *Setenario*. En efecte, la versió alfonsina comprén des del *Te igitur* (que correspon al nostre paràgraf 4) fins a l'oració *Placeat tibi* (21), mentre que l'anglesiana s'inicia amb el prefaci (1). Entre les diferències textuais més cridaneres, en destaquem tres: *a*) en el *Communicantes* (7), la versió alfonsina esmenta sant Vicent Màrtir després de sant Llorenç; Anglès, però, l'hi ignora, encara que el diaca saragossà ja era aleshores un dels sants més coneguts de l'hagiografia valenciana i del qual el mateix Anglès en parla posteriorment (f. 131);⁵⁴ *b*) en el *Unde et memores* (12), el text del rei Savi incorpora la fórmula “el de la ssu onrrada nascença” (“tam venerandae nativitatis”), ben documentada en l'alta edat mitjana castellana, però desconeguda per Anglès i les tradicions gal·licana i romana; i *c*) en la fórmula de la consagració del pa, la traducció castellana afegeix a “Ca éste es el mío cuerpo” (“Hoc est enim corpus meum”, 10), la frase “que por vos es traído” (“quod pro vobis datur”, Lluç XXII, 19), absent en el text d'Anglès.⁵⁵ Aquestes diferències confirmen la fractura entre l'església valentina prejaumina, de tradició hispanovisigòtica, i l'església valentina instaurada, amb la conquesta, pel

⁵² OLMOS CANALDA (1943, 76) i FERRERES (1929, 96).

⁵³ No cal dir que, per al nostre propòsit, són irrellevants les diferències merament gràfiques, com ara *Iohannes* o *Abell* per *Ioannes* o *Abel*, *ascriptam* per *adscriptam*, *comunicantes* o *immaculatam* per *communicantes* o *immaculatam*, *occulis* o *placcatus* per *oculis* o *placatus*, *dampnatione* o *sompno* per *dammatione* o *somno*, *magestati* per *maiestati*, *extimator* per *aestimator*, etc.

⁵⁴ Diversos manuscrits medievals francesos molt primitius i, en concret, ja el sacramentari de Tours del segle IX (FERRERES, 1929, 149-151) reflecteixen al *Communicantes* l'alta consideració que gaudia en la litúrgia occidental sant Vicent Màrtir. Vegeu *infra* nota 64.

⁵⁵ Vegeu FERRERES (1929, 144, 163-164), MORREALE (1962, 10), i la nota 85 de la nostra edició del Cànon.

rei Jaume I, de filiació tarraconense i sancionada canònicament per Roma arran del plet jurisdiccional entre Tarragona i Toledo.

2. Anglés també desconeix el ritu Sarum, que influí en els missals valencians a partir de la darrerria del segle XV, cosa ben explicable, si acceptem la hipòtesi de Sanchis Sivera que els missals de procedència anglesa que conserva la Seu de València⁵⁶ hi arribaren com a conseqüència del llegat del canonge Vicent Climent (1410?-1474), durant molts anys ambaixador papal en la cort del rei d'Anglaterra. Tanmateix, José Esteve (1992, 97) va observar que el ritu Sarum usa el nom “officium” per a designar l'*Introitus* o cant d'entrada de la missa, tal com fa el *Missale* valentí de 1492, i això mateix és el que llegim en el tractat d'Anglés: “[...] quid significat officium sive introitus [...]” (f. 20). També és significatiu el fet que Anglés reculla a 20 (b) una variant absent en la tradició valenciana o en l'església tarraconense, que, tanmateix, apareix als missals de ritu Sarum: “Hec nos comunio, Domine, purget a crimine et celestis remedii faciat esse consortes”. A la vista d'aquestes constatacions és indefugible qüestionar la hipòtesi de Sanchis Sivera i demanar-nos si Anglés va tenir accés al ritu Sarum. Per a nosaltres la resposta és negativa, ja que, entre els missals que adquirí el canonge Climent, podien ben bé figurar alguns dels copiats al segle XIV, i, per altra banda, el terme “officium” per a designar l'Introit i la pregària ja esmentada no són trets exclusius del ritu Sarum. Aquests detalls tornen a donar força a la hipòtesi que Anglés degué tenir al seu abast diverses fonts litúrgiques. En tot cas, les considerables diferències entre el Cànon dels missals de ritu Sarum conservats a l'arxiu de la nostra Seu i el d'Anglés exclouen qualsevol influència directa d'aquella litúrgia anglesa en el nostre text.

3. El Cànon d'Anglés presenta solucions derivades de la tradició litúrgica dominicana. Així, la fórmula de l'oració “Corpus et sanguis domini nostri Iesu Christi custodiant me in vitam eternam” (19.6b). A vegades, aquestes solucions són compartides per la tradició litúrgica de la província eclesiàstica tarraconense, com és, per exemple, el fet d'anteposar l'*Agnus Dei* (19.1) a *Hec sacrosancta comixtio* (19.2), o l'ús, en aquesta mateixa oració, de la fórmula “fiat michi et omnibus sumentibus [...] ad vitam eternam promerendam vel capescendam, sit preparatio salutaris”⁵⁷ (19.2). La influència de la tradició dominicana s'adverteix fins i tot en

⁵⁶ Mss. 58, 60, 76, 77 (del segle XIV) i 166.

⁵⁷ La variant “...fiat mihi et omnibus sumentibus”, no trobadora en els missals de Cúria, és comuna també a d'altres missals antics, com el de l'abadia de Westminster, editat per Wickham Legg, i en el Vedastí, molt estés en terres britàniques (FERRERES, 1929, 183).

algunes rúbriques (18 i 19.2): encara hui en dia, els dominics besen la vora del calze en el moment de donar la pau, conforme assenyala Anglés a 19.2.

No cal que insistim en el fet que Anglés era dominicà i que també ho eren dos dels bisbes més importants de la diòcesi de València, els ja esmentats Andreu d'Albalat i Ramon Despont. És, per tant, raonable esperar que la tradició dominicana exercís una forta influència en la litúrgia valentina. Recordem, a tall d'exemple, que en el sínode valentí de 1258, presidit per Andreu d'Albalat,⁵⁸ es dicten normes molt particulars, inspirades en la tradició dominicana (encara que algunes puguen formar part també de la litúrgia romana), sobre les providències que ha d'adoptar el sacerdot durant la celebració de la missa. Entre aquestes ens crida l'atenció una de ben coneguda: què ha de fer el sacerdot, si, després de la consagració i abans de la comunió, s'adona que una mosca o una aranya ha caigut dins del calze? La instrucció és que el sacerdot haurà d'extraure la mosca o l'aranya del calze, l'haurà de cremar, i, la cendra, l'haurà de guardar en un lloc sagrat.⁵⁹ Doncs bé, la pregunta i la resposta que planteja Anglés al seu tractat és exactament la mateixa: “Quid faciet sacerdos, si post consecrationem antequam comunicet videat quod in calice cecidit musca vel aranea [...] debet caute muscam vel araneam capere et [...] postea conburere” (f. 103'). En realitat, aquest *periculum* ja havia estat plantejat per sant Tomàs d'Aquino a la *Summa Theologica*, i el retrobem també al *Tractatus super missam*, de c. 1250, d'Hug de Saint-Cher. No cal dir que la qüestió esdevindrà un tòpic en la major part dels missals dels segles XV i XVI, i encara posteriors. Així, en el cas de la província Tarraconense la podrem veure recollida amb formulacions diverses en textos com els “Capitula accidentalia” del *Missale Vicense*, de 1496 (Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2001), o en el *Missal mallorquí*, de 1506, estudiat pel P. Gabriel Seguí (Facultat de Teologia, Barcelona 2003) (Hauf, 2007, 500-501).

4. La tradició tarraconense és decisiva en el Cànon anglesià. No podia ser d'altra manera, si tenim present que la diòcesi de València fou sufragània de l'arxidiòcesi de Tarragona fins que Calixt III la declarà

⁵⁸ OLMOS CANALDA (1949,70) ens recorda que el bisbe Albalat “celebró sínodos [...] en ellos [...] se trata de la uniformidad del culto de las parroquias [...] de los sacramentos y lo concerniente a su administración [...]”.

⁵⁹ “Et si musca vel aranea casu contingente super calicem ceciderit, si viva fuerit vel mortua caute extrahatur et conburatur et cinis in sacrario reponatur” (PÉREZ DE HEREDIA, 1994, 85).

exempta (1455) i Innocenci VIII la convertí en seu d'una nova província eclesiàstica (1492). És cert que Anglés incorpora fórmules poc freqüents en la província Tarraconense, com era la salutació “Pax tecum et omnibus summentibus in Ecclesia Dei”, de la *Communio* (19.3). Aquestes fórmules alternatives són sovint introduïdes amb advertiments en llatí, com “Alii dicunt [...]” o “Vel aliter [...]”, o, en vulgar “Alcuns dien [...]”, “Altres dien [...]”, “Alscuns preveres dien [...]”. Ara bé, Anglés s'ajusta bàsicament a la *consuetudinem* de la Seu metropolitana tarraconense, tal com establiren els primers bisbes de la València del XIII, particularment Andreu d'Albalat, en l'esmentat sínode valentí de 1258. Així s'expliquen millor els estrets paral·lelismes del Cànon d'Anglés amb els de la major part dels missals de les diòcesis germanes. Aqueixos paral·lelismes són particularment notables en quasi tots els missals de la diòcesi veïna de Tortosa, i es reflecteixen en els més petits detalls. Així, les variants “tui servi” i “Domini Dei nostri” a *Unde et memores* (12) són presents també en el Ms. 11 de l'Arxiu de la Catedral de Tortosa, del segle XII, i en el *Missale* de la mateixa diòcesi editat el 1524, en lloc dels sintagmes més comuns “servi tui” i “Domini nostri”, respectivament; la fórmula “intercedente pro nobis” (18) també la trobem en el Ms. 10 de l'esmentat arxiu tortosí, de l'any 1055, en lloc del simplement “intercedente”, aleshores ja la més generalitzada; l'expressió “cum omnibus sanctis”, la llegim no sols en el susdit Ms. 11 de Tortosa i en l'edició de 1542 del *Missale* d'aquesta diòcesi, sinó també en el Ms. 126 de la Biblioteca Provincial de Tarragona, de c. 1200 i d'origen cistercenc, en el Ms. 91 de l'Arxiu de la Catedral de València, escrit el 1417, i en el *Missale Ilerdense*, de 1524, de l'Arxiu Capitular de Lleida,⁶⁰ en lloc del romà “et omnibus sanctis”; la variant “Hec sacrosancta commixtio” (19.2) és la fórmula que apareix en tots els sacramentaris o missals manuscrits i impresos a Tortosa, en els missals valentins de l'Arxiu de la Catedral de València, en l'esmentat *Missale Ilerdense*, de 1524, i en el ritual dels dominics,⁶¹ i no la forma romana “Haec commixtio et consecratio”; l'oració “Perceptio Corporis” (19.5), amb alguna variant menor, és idèntica a la que apareix en els sacramentaris tortosins dels segles XII i XIII, en els manuscrits de l'Arxiu de la Catedral de Girona nús. 7, 8, 9, 14, 15, 24 i 25, i en altres manuscrits de l'ACV; “Placeat

⁶⁰ Segons Alfred Agustí, a qui devem i agraïm les notícies sobre aquest *Missale*, fet imprimir per Jaime de Conchillos, bisbe de Lleida, que Ferreres no consultà.

⁶¹ I fins i tot en els missals de les abadies de Sant Agustí de Canterbury, del segle XI, i de Westminster (FERRERES, 1929, 179).

Tibi” (21) coincideix amb el Ms. 91, de l'ACV, de 1417, i, aproximadament, amb la fórmula dels tres sacramentaris de Vic del segle XI i amb la del Ms. de Roca-rossa de la diòcesi de Girona, mentre que la segona part d'aquesta mateixa oració, “Sit tibi miserante”, coincideix aproximadament amb els Mss. 7, 14, 15 i 24 de l'Arxiu de la Catedral de Girona, amb l'edició del *Missale* valentí, de 1492, i amb la del *Missale Ilerdense*, de 1524; la inversió de l'ordre dels elements⁶² que Anglés presenta a 19.3 respecte a Joan XIV, 27 (“Pacem relinquo vobis, pacem meam do vobis”) és idèntica a la que observem en l'edició del *Missale* tarragoní, de 1499, o del *Missale Ilerdense*, de 1524.

El pes de la tradició tarraconense es veu confirmat per diversos detalls de la tercera part de l'obra d'Anglés. Així, són de tradició tarraconense les oracions que resa el sacerdot en revestir-se dels ornaments sagrats i altres que Anglés reproduïx.⁶³ També s'observa aquesta influència en indicar els dies en què es deu resar el *Gloria* o el *Credo*, ja que s'inclou el dia de la festivitat de santa Eulàlia, patrona de la ciutat de Barcelona,⁶⁴ seu d'una altra diòcesi sufragània de Tarragona. Fins i tot els encapçalaments del tipus “Incipiunt orationes...” o “Regule generales circa officium misse”, o determinades rúbriques i normes, són idèntics en Anglés i en alguns dels esmentats missals tarraconenses.⁶⁵

Tot plegat permet concloure que el Cànon d'Anglés es basa fonamentalment en la tradició tarraconense i dominicana, exclou la influència directa hispànica i anglesa i conté elements singulars, fruit d'un treball eclèctic. Òbviament, això només era possible en un moment en què encara no s'havia fixat un Cànon universal únic per a tota l'església llatina.

⁶² La mateixa inversió l'observem en altres textos medievals, com la versió del Cànon inclosa en el *Setenario*, d'Alfons X de Castella (MORREALE, 1962, 14).

⁶³ Vegeu FERRERES (1929, LXXXVIII-XC).

⁶⁴ En concret, el *Gloria* s'havia de resar en totes les festes importants, i, entre altres, no sols en la de santa Eulàlia, de Barcelona, sinó en la de sant Vicent Màrtir (ANGLÉS, f. 131).

⁶⁵ Vegeu, per exemple, FERRERES (1929, LXXXII).